

“Kwartiermaken in de Rijnlands-Coöperatieve Gebiedseconomie”

(DD2201950)

*Rapportage opgeleverd aan de Participatietafel Regionale Netwerken (PTRN) binnen het
DuurzaamDoor-programma van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO)*

Versiedatum: 10 december 2019

Met:

- Voorwoord van Dr. ir. Mieke Oostra, lector Hogeschool Utrecht
- Co-referaat van Dr. ir. Linda Carton, Radboud Universiteit
- Zelfstudie-vragen, NB: alleen in ‘Zelfwerkversie’

Contact: CO-OP Champions

Dr. ir. Onno F. van Bekkum

vanbekkum@coopchampions.com, tel: 06-3614 5231

Dit resultaat maakt onderdeel uit van de Rijnlandse Structured Civil Society™ les/onderwijs methode. Het resultaat wordt ter beschikking gesteld door CO-OP Champions, TSG Netwerk en BGO Gebruikslicenties en Onderwijsbegeleiding (De Coöperatieve Samenleving, Coöperatie “Het Gebied is de K(l)as” i.o.) onder de voorwaarden van integer gebruik én expliciete schriftelijke toestemming via vanbekkum@coopchampions.com of info@tsgnetwerk.nl. Coöperatie Bommelerwaard en De Participatietafel Regionale Netwerken van DuurzaamDoor zijn prioritair toegelaten tot deze kennis. Bij gebruik dient de bronvermelding en eigendomsbescherming van CO-OP Champions, TSG Netwerk en BGO Gebruikslicenties en Onderwijsbegeleiding en (De Coöperatieve Samenleving, Coöperatie “Het Gebied is de K(l)as” i.o.) te worden vermeld.

Projectdoorlooptijd van 29 juli tot en met 15 oktober 2019

Voorwoord

Door dr. ir. Mieke Oostra
Lector Nieuwe Energie in de Stad, Hogeschool Utrecht

Wat weinigen voor mogelijk hielden gebeurde toch: de opname in het Klimaatakkoord van het principe dat **50% van het eigendom** van de nieuw te realiseren duurzame energie assets op land in de handen van lokale burgers en bedrijven hoort. Het belang hiervan wordt in krimpgebieden, en de bevende provincie Groningen beter begrepen dan elders in Nederland. Hier ervaart men dagelijks, dat het niet vanzelfsprekend is om lokaal basisvoorzieningen zoals een zorgcentrum, een zwembad en/of een bibliotheek met publieke middelen te kunnen blijven bekostigen, ook al is er officieel geen sprake van economische crisis. Laat staan dat er bij de lokale, regionale of nationaal overheden grote publieke budgetten voor handen zijn om de grote maatschappelijke opgaves aan te pakken zoals de energietransitie, net zoals het lastig is de middelen te vinden die nodig zijn om de gevolgen aan te pakken van o.a. klimaatverandering, bodemdaling, bodemvervuiling (o.a. PFAS), luchtvervuiling (o.a. NOx en fijnstof) en het verdwijnen van biodiversiteit. De belangrijke vraag is hoe de maatregelen nodig voor het realiseren van deze doelstellingen passend te krijgen bij het **lokale en regionale belang**. We zijn naarstig op zoek naar **nieuwe vormen** van duurzame gebiedsontwikkeling: wat zijn daarvoor überhaupt geschikte modellen?

Met het verschuiven van de krachten in de wereldeconomie zullen we als Nederland in situaties terecht gaan komen waarin **de markt niet automatisch in ons belang werkt**. Dat is met name lastig omdat we als Nederlanders gewend zijn te streven naar (kosten)efficiëntie. We ervaren het nu al met de inkoop van medicijnen op de wereldmarkt. Als er tekorten ontstaan in de wereldwijde productie slagen we er niet in om de bevoorrading van apotheken op pijl te houden. Een logisch gevolg van het marktprincipe; andere landen blijken bereid meer te betalen dan wij. Patiënten die op dat moment een nieuw recept willen ophalen grijpen mis, hun voorgeschreven medicijn blijkt tijdelijk niet leverbaar. Vorig jaar gebeurde dat bij 769 verschillende medicijnen.

Dit roept de vraag op of we de levering van bepaalde **basisvoorzieningen** altijd aan de markt willen overlaten. Energie is zo'n basisbehoefte waarvan je zeker wilt zijn dat die beschikbaar, betrouwbaar en voor iedereen betaalbaar blijft. Om mensen lokaal van duurzame energie te voorzien worden al enige jaren allerlei lokale energie-initiatieven opgericht. Deze initiatieven vullen de duurzame energie doelstelling op hun eigen manier in, door mensen in hun omgeving laagdrempelig van zonnepanelen te voorzien, van lokaal duurzaam opgewekte energie en/of ze te helpen de juiste weg te vinden in het woud van de energiebesparingsmogelijkheden voor hun woning. Hieraan worden regelmatig ook weer andere doelen gekoppeld, bijvoorbeeld op het gebied van zorg, mobiliteit of voedsel. In deze bottom-up beweging wordt inmiddels gewerkt met verschillende **organisatievormen** en juridische modellen voor de initiatieven zelf, en voor de steeds groter wordende zon- en windprojecten. Dit was en is nog steeds een zoektocht, welk model is het handigst en het meest passend? Het is gebleken dat veel wordt gekozen voor het wat uit het oog geraakte **coöperatie-model**. Dit model blijkt uitstekend geschikt als je als initiatief maatschappelijke doelen wilt combineren met economische ontwikkeling. Inmiddels beleeft het coöperatie-model daarom een heuse opleving.

Dit model was uiteraard niet nieuw. De coöperatieve ondernemingsvorm komt nog steeds veel voor in de agrarische sector. Het is daarom misschien niet verrassend dat een **landbouwingenieur**, gepromoveerd op het verschijnsel landbouwcoöperaties en met jarenlange ervaringen in het opzetten en aanpassen van dergelijke organisaties, de bottom-up wereld van een geweldige impuls heeft kunnen voorzien, waarvan deze rapportage getuigt. Met alle relevante kennis en kunde met betrekking tot coöperaties in zijn bagage, en voorts gevoed door het gebieds- en systeemtransitie-gerichte gedachtegoed van De Coöperatieve Samenleving, heeft hij als

kwartiermaker/bestuurder de eisen en wensen van zijn eigen regio vertaald in nieuwe modellen voor de gebiedscoöperatie Bommelerwaard. Deze modellen zijn niet alleen **op papier** uitgewerkt, maar vooral ook direct **in de praktijk getoetst** bij de inzet ervan om de eerste lokale doelen mee vorm te geven.

Deze drie modellen —voor gebiedscoöperatie, lokale stroom en gebiedswindpark— zijn van grote waarde voor de lokale energiebeweging. Zo ook van het grotere gebiedsmodel van De Coöperatieve Samenleving waarbinnen dit past. Met deze drie modellen is namelijk een belangrijke stap gezet in het vertalen van o.a. de landelijke 50%-doelstelling ten bate van het algemene regionale belang in **een passende organisatievorm** met bijbehorende waarborgen. Een solide grondslag niet alleen voor energie, maar voor allerlei soorten voorzieningen die je lokaal en regionaal zou willen oppakken ten bate van de bevolking, bewoners en bedrijven, die zich verbonden voelen met de regio. Hiermee is een belangrijke stap gezet in de professionalisering van de bottom-up beweging en **een fundamentele wissel omgezet** in de reis naar toekomstbestendige regionale ontwikkeling.

15 oktober 2019

Co-referaat:

Gebiedscoöperatie Bommelerwaard zet standaard voor het duurzaam governance model van de toekomst

Door dr. ir. Linda Carton, universitair docent spatial planning, Radboud Universiteit.

Ik ben ontroerd. In drie jaar tijd zijn abstracte ideeën en principes omgezet in reële gebiedscoöperatie modellen en daadwerkelijke realisatie. De gebiedscoöperatie 'Bommelerwaard' is opgericht, met een kleine 200 leden, er zijn twee gezamenlijk zonnedaken geïmplementeerd, conceptplannen voor een windpark zijn goedgekeurd door de gemeenteraad (na een avontuur dat leest als een thriller) en een tweede gebiedscoöperatie in Rivierenland volgde onmiddellijk het coöperatieve voorbeeld. Terecht wordt het principe, ofwel de 'bundel van ideeën' omarmd door organisaties zoals HierOpgewekt (23 november 2018). Het gaat hier om een **fundamentele gedachtesprong**, een mentale sociale innovatie, die burgers en hun gebied in hun kracht zet, geformaliseerd in een concreet raamwerk van afspraken om tot een nieuwe samenwerkingsvorm te komen. Met burgers onderling, met een coöperatie als coördinerend mechanisme. Voor iedereen die een energierekening in het gebied heeft.

Van het gebied als afzetmarkt naar het gebiedscoöperatief als samensturingvorm

Geen kleine stapjes vooruit in een oud model, maar een breuk met de eenzijdige fixatie op rendementsdenken en 'de vrije markt'. Hier wordt een "plan B" voorgesteld. In navolging van De Coöperatieve Samenleving wordt in dit rapport "**systeem B**" genoemd, als tegenhanger van voorbeelden van het huidige systeem "A" of "A+". Bij systeem A+ wordt het verdienmodel een beetje 'vergroend'. Bijvoorbeeld, investeerders met een plan voor een windpark zijn dan bereid om een minderheidsparticipatie toe te staan in een verder traditioneel ontwikkel-en-verdien-model voor grootschalige energie-infrastructuur. Waarbij de actoren toch vooral die mensen zijn, die kapitaal hebben om investeringen te kunnen doen die op termijn een mooi financieel rendement verwachten. Bij systeem "B" begint een plan niet bij de ontwikkelaar, maar bij de eindgebruikers van een gebied. Niet een klein deel vermogende partners draagt de investering, maar zoveel mogelijk (lieft alle) inwoners investeren mee. Door hun energierekening.

De menselijke dimensie en de gebiedsverbondenheid staan centraal, alsmede het zelfvertrouwen dat lokale organisatie, lokaal opwekken en lokaal gebruik van hernieuwbare hulpbronnen als zon en wind mogelijk zijn. De toekomstverwachting is **tweemaal positief**, dat een gebied daarmee aan onafhankelijkheid en zelfvoorzienendheid wint, én tegelijkertijd bijdraagt aan klimaat door CO₂-reductie. Met het model kan men zelfs meer doen dan regionale energie-kringlopen sluiten; ook voor voedsel, mobiliteit en zorg zijn gebiedskenmerkende voor-ons-door-ons-diensten denkbaar, die in onderlinge samenwerkingen tot stand gebracht worden. De coöperatie staat dicht bij de bewoner en de ondernemer of werknemer die samen in het gebied investeren met hun langjarige aanwezigheid en (materiële) behoeften. Die lange binding met het lokale gebied zorgt ervoor dat mensen een wederzijdse afhankelijkheid van elkaar voelen, een relatie die niet geheel 'anoniem' is zoals dat wel het geval is met geglobaliseerde productieketens. De sociale cohesie, plaatsverbondenheid, gezamenlijke verantwoordelijkheid, en de wil tot echt samen werken, maakt de gebiedscoöperatievorm uniek. Waarbij men een zekere wederkerigheid onderling deelt, op de lange en liefst zo veel mogelijk ook op de korte termijn.

Groene samenhangende regio's, de moderne meent / waardschap / gemeeynt

Op welk schaalniveau voelen mensen zich plaatsverbonden met hun dorp, streek of landelijk gebied? In de Bommelerwaard en in regio Rivierenland gaat het om gebieden met een lange groenblauwe historie, waar

dorpen, forten, gehuchten en stadjes omringd zijn door buitengebieden met landbouw, natuur, en rivieren. Bewoners en mensen die er werken hebben doorgaans een langdurige binding met de streek, het ommeland. Waar landkaarten vroeger nog spraken van 'streek', daar wordt nu door coöperatieve vorming het lokale en regionale schaalniveau opnieuw benoemd, afgebakend, en geduid. Het gebied staat weer centraal, alsmede het gezamenlijk gebruiken én vormen van dit gebied, deze streek.

Een achterliggende gedachte, die ook in de wetenschap aan belang heeft gewonnen gedurende de laatste tien jaar, is de theorievorming over de “**commons**”, ofwel de “gemeenschapshulpbronnen en gemeenschapsgoederen”. Dit zijn hulpbronnen die van een gemeenschap zijn, dus niet één individu toebehoren, maar die wel uitgeput kunnen raken als mensen er teveel van oogsten of niet goed zorgen voor beheer en herstel. Er is sprake van schaarste en van ‘reproductie.’ Vaak moet een gemeenschappelijke commons herstellen en heeft die hersteltijd een eigen natuurlijke cyclus (regeneratietijd), bijvoorbeeld het tot wasdom komen van een jong aangeplant bos. Gezamenlijke bossen, visgronden, weidevelden, zijn voorbeelden van *commons*. Elinor Ostrom heeft de Nobelprijs voor economie gewonnen met het onderzoeken hoe lokale gemeenschappen het klaarspeelden om hun gemeenschapsgoederen langdurig duurzaam te beheren, zonder de ‘Westerse oplossing’ toe te passen om alle grond (1) ofwel te privatiseren, (2) ofwel in handen van de overheid te geven. Zij heeft spelregels benoemd, gebaseerd op ervaringsdata van vele case-studies, die toegepast worden om gezamenlijk beheer duurzaam uit te voeren. Ik zie overeenkomsten tussen deze theorie van Elinor Ostrom over institutievorming, waarin ze de gezamenlijke burgers centraal stelt en niet de overheid of een markt, en de omschrijving van het **nieuwe speelveld** in het Rijnlands Gebiedsmodel, omschreven door De Coöperatieve Samenleving. Ook hier wordt de samenwerkende groep burgers als leidend beschreven, en zijn de arrangementen gericht op een publiek-burgerlijk-privaat samenspel op zoek naar een evenwichtige omgang met gemeenschapsgoederen in een afgebakend gebied.

Bommelerwaar-stroom: Praktijk en Theorie

Dit rapport leert niet alleen over governance van de energietransitie, het doet ook verslag hoe het gemeenschapsdenken her-ontdekt wordt. Ideeën, principes en idealen worden omgezet in concrete doelstellingen, praktische instituties en daadwerkelijke realisatie van zowel **draagvlak** als **hernieuwbare energie**. In de kwartiermaker periode groeide het draagvlak bij zowel burger als gemeenteraad. Voor het gebied, de Bommelerwaard, wordt als ideaal zoveel hernieuwbare energie opgewekt, als er lokaal wordt gebruikt. Echter, een coöperatie in theorievorm beschrijven is iets anders dan deze in de praktijk oprichten en vormgeven. Het feitenrelaas (bijlage 2) is indrukwekkend. De aaneenschakeling van werkconferenties, gesprekken, presentaties, aanvragen, en brieven getuigen van volharding.

Twee jaar geleden leerde ik kwartiermaker en pionier Onno van Bekkum kennen, toen ik me als wetenschapper bezighield met ‘**tussenruimten**’ tussen burger, markt en overheid, in een workshop van Programma Aan de Slag met de Omgevingswet. Hoe kan de transitie naar een duurzamer landgebruik er uit gaan zien, nu er zoveel nieuwe gebiedsopgaven op regio’s af komen? Wat gaat er gebeuren als nieuwe instrumenten van de aankomende Omgevingswet en Klimaatwet de kaders, spelregels en inhoudelijke duurzaamheidsopgaven voor de komende decennia gaan bepalen? Die bijeenkomst met vakgenoten vanuit verschillende disciplines, met juridische, economische, organisatorische, en milieutechnische achtergronden, gaf de aanleiding om in het gebied van de Bommelerwaard bij elkaar te komen, op 24 april 2018. In de tuinkamer van een hotel-restaurant in Zaltbommel presenteerden afstudeerders van opleiding Planologie van de Radboud Universiteit over de opkomst van lokale energiecoöperaties, met een vergelijking van case-studies. Bestuursleden van De Coöperatieve Samenleving presenteerden vanuit eigen praktijken ideeën en contractvormen over regionale economische ontwikkeling en circulaire gebiedsstromen (van energie, water, landbouwproducten, financiering).

Onderzoek, praktijkervaring en pilotprojecten leken in elkaar over te lopen, in een zeldzaam moment van herkenning. Zowel vanuit theorie als vanuit praktijk kwam een zoektocht naar voren naar organisatievormen en

samenwerkingsarrangementen die het beste naar boven halen uit mens en haar leefgebied. Theorie bespreking ging terug naar perioden in de **Middeleeuwen**, waarin relaties tot land ingewikkelder waren. Meerdere mensen konden in de feodale tijd een gemeenschappelijke ‘meent,’ ook wel gemeynt of marke genoemd, gebruiken voor bijvoorbeeld het laten grazen van schapen. “Tijd voor tijd ruilen”, een concept dat nu weer ‘hip’ is als onderdeel van duurzame business modellen, was heel gewoon. In het bewerken van land van een landheer werd landhuur afgesproken in de vorm van ‘tienden’ van een oogst. Later, in de tijd van Napoleon, verindividualiseerde en verabsoluteerde het begrip van het concept **‘land property.’** Er werd grondbelasting ingevoerd. Er werd een centrale registratie opgericht van landrechten, het Kadaster, en voor het heffen van belasting werd gestart met het opmeten, schatten en tenaamstellen van grondeigendom. Rechten werden versimpeld om een centrale registratie mogelijk te maken. Maar complexe wederkerige plichten en multi-actor relaties verdwenen daarmee uit het zicht en (letterlijk) uit het recht. Nicholas Blomley (2017) verhaalt in zijn historische analyse ‘The territorialization of property in land: space, power and practice’ hoe dit proces van landmeten, berekenen en registreren ook in ruraal Engeland zorgde voor een ‘verenging’ en verarmde interpretatie van het begrip grondeigendom. Er kwam meer nadruk op het individuele recht van een landheer (de grondeigenaar) om anderen buiten te sluiten, en meer mogelijkheden voor ‘commodificatie’ van land tot kapitaalgoed en ruilmiddel van kapitaalcrachtigen. Verantwoordelijkheden en plichten jegens omwonenden, behorend bij grootgrondbezit, kwamen niet in de geschreven grondeigendomsregistratie terecht. Deze complexe, wederkerige landgebruikspraktijken waren historisch tot het gewoonterecht gaan behoren in de Middeleeuwse streekgebonden landbouw. Veel mensen hadden met de grootgrondbezitter (in de praktijk de rol van lokale bestuurder) complexe pacht- en vruchtgebruiksrelaties, zoals gezamenlijke oogsthulp en rest-verzamelen praktijken op het land na de oogst (vaak vrouwenwerk) en andere wederkerige landgebruiksrelaties.

Deze verschuiving van collectief bewustzijn over afhankelijkheden en verantwoordelijkheden naar private rechten (‘property rights’, zonder alle plichten in de registratie op te nemen) ging **ten koste van de burgerij** die tot dan toe grond pachtten, en een deel van de oogst afdroegen in ruil voor publieke diensten zoals het bieden van bescherming tegen plundersaars en onderhoud aan infrastructuur en waterveiligheid. Deze laatste publieke taken worden nu door democratisch georganiseerde overheden uitgevoerd, door gemeente, waterschap, provincie en Rijk. Maar de huidige overheden houden zich niet bezig met de praktijk van landbouw of andere vormen van lokale, grondgebonden nijverheid. In de vorming en wijzigingen van de Grondwet in Nederland behield het Kadaster een belangrijke centrale rol in een gecentraliseerde staat waar macht van provincies verschoof naar Rijksniveau. Het zou leerzaam zijn om onderzoek te doen hoe ‘gemeenschappelijke relaties met grond’ veranderden in de tijd van de negentiende eeuw (1800 – 1900), en een vergelijking te maken met de huidige vorming van coöperatieve afhankelijkheidsrelaties die gelegd worden in nieuwe gebiedscoöperaties. Net na de Tweede Wereldoorlog vormden liberalen en socialisten de belangrijkste economische stromingen. Ondertussen schreef Duits econoom Wilhelm Röpke reeds boeken over een **‘Derde weg’**, een samenleving en sociaal beleid waarin mensenrechten en deugden als standvastigheid, plichtsbefef, trouw en dienstbaarheid aan anderen belangrijker waren dan economische maatstaven als effectiviteit of efficiëntie (The Moral Foundations of Civil Society, 1948, oorspronkelijke uitgave Civitas Humana, 1944). Wilhelm Röpke legde de nadruk op *immateriële waarden* en pleitte voor het tegengaan van economische of politieke machtsconcentraties door *decentralisering*, met nadruk op de *menselijke maat*. In de conceptuele inkadering in de preambule van de Bommelerwaard Coöperatie ontwikkeling zijn elementen van Röpke’s *civil society* terug te vinden, met nadruk op bottom-up leerprincipes, decentrale organisatie, en ethische waarden zoals zelfredzaamheid, solidariteit en rentmeesterschap. Dezelfde elementen komen later ook terug bij institutionele theorie over commons beheer van Elinor Ostrom.

Solidariteit, rentmeesterschap en verduurzaming zitten in het **DNA van de missie** van dit gebiedscoöperatie-model, zoals vastgelegd in de statuten. Het voorbeeldmodel van dit oprichtingsstatuut is voor iedereen via Internet toegankelijk gemaakt. De burger wordt aangesproken in taal die begrijpelijk is, waar beleidsjargon is vertaald naar concrete doelen waarin de streek-eigenheid herkend kan worden. Zie de uitnodiging op de

website van coöperatie Lingewaar, het (zo belangrijke!) tweede initiatief dat het leidend principe van de “Coöperatie volgens systeem B” volgt:

“In de komende tien jaar gaan we samen miljoenen euro's uitgeven voor energie. Dat geld stroomt rechtstreeks het gebied uit. Slechts 2% van onze energie wordt hier opgewekt. Dat terwijl de Noordpool aan het smelten is. En wij in een overstromingsgebied leven. Door samen aan de slag te gaan, valt er veel te verdienen. Dat is wel een investering waard en daarin zien we onze zelfopdracht. Coöperatie Lingewaar wil Lingewaal economisch duurzaam maken: Eigen energie in plaats van olie of gas; Groente & fruit uit eigen gemeente; Auto's niet kopen maar delen; enzovoort, onze statuten beschrijven een lange lijst van activiteiten. Goedkoper, beter en leuker – door het goed te organiseren. Zo groeit een stroom van producten en diensten in Lingewaal.”

Deze quote spreekt zowel over de Noordpool, als over groente en fruit uit eigen gemeente. Door het goed te organiseren groeit een stroom van producten en diensten in het gebied. Hoe doet de Coöperatie dat?

Principes van de gebiedscoöperatie Bommelerwaar

Centraal in de gedachte staat de filosofie van gezamenlijke legitimiteit, zeggenschap en aansprakelijkheid. Dit uit zich in vele, soms subtiële uitgangspunten en afspraken zoals die in de statuten van de Bommelerwaar geformuleerd zijn. Ik noem hier **zeven uitgangspunten**, die voor mij een zeer korte samenvatting vormen van het krachtige kwartiermaker rapport, zonder overigens compleetheid te pretenderen; dat zou het uitgewerkte Rijnlands Gebiedsmodel tekort doen.

1. Ten eerste verandert de relatie tussen mensen in deze vorm van coöperatie: inwoner of ondernemer in een gebied hebben vanuit die positie toegang om ‘lid’ te worden van de coöperatie. Men is niet een externe ‘klant’ van een anoniem bedrijf ver weg. Men is lid, waarbij men ook **zeggenschap** heeft. Er sprake van een speelveld waarin de onderlinge samenwerking van burgers centraal staat, voor de voorziening in gebiedsgebonden behoeften. Overheid en markt zijn dienend. Het rapport spreekt over publiek-burgerlijk-private samensturing op gebiedsniveau. Er wordt een geciviliseerde vorm van beschaving op gebiedsniveau nagestreefd.
2. Ten tweede kan iedereen met een huishouden of ondernemings-entiteit in het gebied meedoen: Iedereen heeft een energierekening: dit zorgt voor een fundamentele transactie-relatie tussen klant en coöperatie, en hiermee ontstaat een continue stroom van energie-afname en betaling. Deze **energierekening** van alle leden bij elkaar opgeteld, voor de duur van 10 jaar, zorgt er al voor dat er een basis is om te investeren in verduurzamingsprojecten zoals gezamenlijke zonnedaken en windparken. Ook isolatie en energie-terugwinprojecten kunnen zich hiermee op termijn terugverdienen.
3. Ten derde: Iedereen die meedoet, geeft een **commitment** af. In de coöperatie neemt men een verantwoordelijkheid op zich door een beperkte aansprakelijkheid te aanvaarden (in het geval van de Bommelerwaar coöperatie van 1000 Euro per huishouden), waarop men garant staat ingeval van failssement van de coöperatie. Hiermee wordt een mede-verantwoordelijkheid gecreëerd. Tegelijkertijd zorgt dit ervoor, dat de coöperatie een garantstelling heeft vanuit de leden; er staat ‘een kapitaal’ achter de leden van de coöperatie. Jarenlang onderzoek en een promotie in de recente geschiedenis van coöperaties in de landbouw, heeft Onno van Bakkum geleerd wat het belang hiervan is.
4. Ten vierde: er staan meerdere waarborgen voor een evenwichtige verdeling van zeggenschap en besluitvorming, alsmede voor integriteitsbewaking in het organisatie-model. Bijvoorbeeld, een integriteitscode is opgenomen in de statuten, ter ondertekening door nieuw verkozen bestuurders en commissieleden, en een **integriteitscommissie** is ingesteld in het geval van Bommelerwaar als speciale commissie van de ledenvergadering én het bestuur.
5. En ten vijfde: **Financiële relatie**. In het voorbeeld van Bommelerwaar-Stroom geeft de duurzaamheidsregeling ‘Postcoderoos’ aan deelnemers het vereiste dat zij lid zijn van een samenwerkingsverband, waarbij een energiebelasting-teruggave over opgewekte en afgenomen stroom wordt vergoed, die als kapitaalinjectie naar de coöperatie stroomt. Daar wordt een deel bestemd voor

aflossing van leningen, en een deel wordt op een ledenkapitaalrekening gestort, die met vijf jaar vertraging jaarlijks vrijvalt. Hiermee ontstaat ook financiële aantrekkelijkheid om in te stappen, al is geld verdienen nadrukkelijk niet het belangrijkste doel; dat is verbetering van de regionale, circulaire economie, en het verduurzamen van het gebied.

6. Ten zesde: Met dit arrangement kan de burger en zijn/haar gebied een langdurige transitie bewerkstelligen en dit tevens gezamenlijk ‘tot stand zien komen’ in het landschap. Lokaal verandert het landschap, en die veranderingen worden besproken in een coöperatief verband waar de burger onderdeel van uitmaakt. Daar kunnen mensen proactief hun innovatieve ideeën kwijt, en daar kan ook gesproken worden over gebiedsgerichte prioriteiten en plaatsen. (‘Waar te beginnen met een zonnedak?’). In de overheid-burger-markt-gebied-relatie zit nadrukkelijk ook de interactie tussen de burger en zijn/haar leefwereld of werkgebied. In deze **lange-termijn gebiedsrelatie** zit **wederkerigheid en idealisme** besloten, ofwel altruïsme, naastenliefde voor het gebied als geheel, voor de gemeenschappelijke *commons*. Mensen kunnen dit verlangen naar idealisme of altruïsme koesteren vanuit een religieuze of spirituele invalshoek, maar dit hoeft niet. Verlangen naar deugdzaamheid en verbondenheid zijn aan niemand vreemd, ook al verwatert deze grondhouding vaak in de hectiek van het hedendaagse gehaaste leven.
7. Tenslotte, als *zevende* punt: Mentaal betekent het iets om lid te zijn van een streekgebonden coöperatie. Mensen voelen meer betrokkenheid als het gaat om “ons zonnedak” en “ons windpark”. De coöperatie stelt een **eigenaarschap van 50%** als principekwestie. Een extern investeerder mag voor risico en rendement meedoen, maar niet voor meer dan de helft van het eigenaarschap. Zo blijft kapitaal en zeggenschap verzekerd in het gebied zelf. Behoeft aan nijverheid en dienstenvorming krijgt een gebiedsgerichte toekomstvisie. Met zicht op regionaal gebonden werkgelegenheid.

Het zevende punt zegt iets over **de rol van coördinatie** ofwel ‘multi-actor governance’ in de komende decennia. In de woorden van Juval Portugali, professor in human geography (2015): “I think that the key is to find the appropriate boundary between individuality and collectivity.” Die zoektocht naar een geschikte balans en begrenzing tussen individuele en groepsverantwoordelijkheden, wordt hier zeer nauwgezet beschreven. Met de vormgeving van een gezamenlijk gebiedsarrangement, die uitgaat van individueel energiegebruik, en eindigt met een gezamenlijke aanpak om de Bommelerwaard energieneutraal te maken.

Met een visie op samenwerking boven concurrentie, wederkerigheid in plaats van extractie, gematigdheid boven puur financieel gedreven rendementsnastreven, lange-termijn betrouwbaarheid boven korte-termijn opportunisme, en morele rechtvaardigheid boven puur juridische rechtmatigheid als leidende principes. Het Bommelerwaar statuut legt deze leidende principes uit. Het gebiedsleerprogramma van De Coöperatieve Samenleving deelt deze met alle deelnemers in een **proces van gezamenlijk leren en bewustwording** wat het betekent om met elkaar verbonden te zijn qua verantwoordelijkheden en wederzijdse verwachtingen. Men bespreekt en oefent in praktijk o.a. hoe mensen elkaar onderling kunnen aanspreken op gemaakte afspraken, en hoe men respectvolle omgangsvormen inricht om gezamenlijk besluiten te nemen voor (toekomstige) gemeenschappelijke gebiedsvoorzieningen. Er wordt duidelijk gestreefd naar een geciviliseerde samenleving op een lokaal-regionaal schaalniveau, waarin het gebied circulair, zelfvoorzienend en duurzaam wordt gemaakt. Het ideaal van verduurzaming gaat hier hand in hand met idealen van regionale *empowerment* en solidariteit op gebiedsniveau.

Ter afronding

Ik moet denken aan alle goede lessen die ik geleerd heb in intellectuele, wetenschappelijke artikelen. Veel artikelen staan tegenwoordig achter een betaalmuur, omdat uitgevers van wetenschappelijke tijdschriften winstbelang boven **Open Kennis** laten gaan. De wetenschappelijke wereld heeft dat laten gebeuren. Wetenschappers en praktijk pioniers moeten weer leren om met lef ‘het écht goede’ te gaan najagen en te gaan doen, en niet met het ‘*second best*’ genoegen te nemen. De pioniers van de Bommelerwaar Coöperatie hebben niet met het ‘*second best*’ genoegen genomen. Ze zijn ‘**all the way**’ gegaan in het formuleren van vernieuwende principes en statuten, die grondig zijn doordacht. Tussen theorie en praktijk zit de weerbarstigheid en

complexiteit van de werkelijkheid, maar dat heeft deze pioniers er niet van weerhouden om een stevig fundament te leggen. Met overdraagbare concepten en prototypes, en met opgedane ervaring over wat (beter) werkt en wat minder goed uitpakt, waar anderen van kunnen leren. Het maken en delen van Open Kennis, niet alleen binnen een gebied maar met iedereen die ook haar/zijn eigen streek of gebied wil verduurzamen, om zichzelf ook zo te organiseren, dat geeft blijk van altruïsme en van duurzaamheidsgericht leermeesterschap. Dit ontroert me.

27 oktober 2019

Linda Carton geeft les en doet onderzoek naar onder andere participatieve planning, visievorming, mens-milieu interacties, duurzame governance modellen van land en hulpbronnen, citizen science, en vergroening van de gebouwde omgeving. Coördinatie van de klimaat- en energietransitie op lokaal en regionaal niveau, multi-level governance en bottom-up burgerinitiatief is onderwerp van meerjarig onderzoek in afstudeerprojecten (thesis lab).

1. Inleiding & overzicht

Highlights van dit hoofdstuk:

1. Dit hoofdstuk verwoordt de context van de oprichting van Bommelerwaard en het **stelselvernieuwend** perspectief (van De Coöperatieve Samenleving (§1.1) - *meer hierover in hoofdstuk 4!*)
2. De terminologie '**Systeem A**' (het huidige systeem) en het nieuwe, **gebiedsgerichte 'Systeem B'** wordt geïntroduceerd (*meer ook daarover in hoofdstuk 4*)
3. De inrichting van een **kwartiermakersperiode** past heel bewust bij deze insteek: met grote snelheid voor de troepen uit bewegen en een nieuwe omgeving (speelveld) creëren voor bestendige groei/ontwikkeling;
4. Een overzicht van de hoofdstukken wordt gegeven (§1.2) en de hoofdvraag: "Hoe kun je (jij vanuit jouw specifieke rol straks binnen 'B' als burger/ondernemer/ambtenaar/bestuurder) **burgerparticipatie succesvol organiseren** om snel en effectief maatschappelijke opgaven op gebiedsniveau te adresseren?"
5. Deze rapportage, geschreven in opdracht van het RVO **DuurzaamDoor**-programma, de Participatietafel Regionale Netwerken, maakte **geautoriseerd** gebruik van concepten en modellen van o.a. De Coöperatieve Samenleving (§1.3) en is geschreven voor een publiek op academisch denkniveau.

1.1 Intro: Kwartiermaker 'met duikbril' in de coöperatieve gebiedseconomie

Na mijn middelbare school werkte ik een jaar lang als tuinman/vrijwilliger in Haifa, Israel. Het was voor mij een superjaar. Ik herinner me een busuitje waar we met een groep binnen 12 uur een duik zouden nemen, te beginnen in de Middellandse Zee, vervolgens het Meer van Tiberias, de Dode Zee en de Rode Zee. We vertrokken op 's morgens vroeg, bereikten tenslotte in het duister Eilat en renden enthousiast bij het hotel de zee in voor onze vierde plons: het was gelukt! De volgende dag maakte ik, gewapend met duikbril kennis met de Rode Zee. Mijn eerste **sensatie** was: "wow, we hebben écht geluk gehad!": de zeebodem bleek bezaaid met zee-egels! Mijn échte sensatie volgde daarna toen we een eind verderop naar het rif liepen, ik m'n **duikbril** opdeed en er van het ene moment op het andere een **wereld voor me open ging**: het bloeiende koraal van Eilat! Dit had ik nog nooit meegemaakt: de volle kleurenpracht van het koraal letterlijk binnen handbereik. Vissen in alle soorten en maten en kleuren - te mooi om waar te zijn! Maar het was er. En het enige dat het nodig had, was een duikbril: had je een duikbril, dan zag je het; had je geen duikbril, dan zag je het niet - zo simpel was het. Zonder duikbril was het gewoon 'grauwe zee'. Maar ik had het gezien.

Dat jaar ging in meer opzichten een wereld voor me open. Ik verbleef in een flatgebouwtje met in mijn appartement het eerste halfjaar een Italiaanse jongen en het tweede halfjaar eentje uit Kameroen. Aan de andere kant van de galerij verbleef een meisje uit Zweden en eentje uit Alaska; en daaronder een jongen uit Nieuw-Zeeland en eentje uit Colombia. Hoe we in vriendschap en harmonie samen optrokken, is voor mij tot op de dag van vandaag nog heel bijzonder. Het was mijn kennismaking met het **één-zijn van de mensheid**. Het enige perspectief ook, volgens mij, van waaruit we de **grote opgaven** van deze tijd het hoofd kunnen bieden. We zullen het samen moeten doen, in het belang van iedereen, meen ik stellig. Vanwaar ook mijn enthousiasme voor **coöperatie**. Op verschillende schaalniveaus en met die van '**het gebied**' als heel belangrijke. Het is de schaal van de 'gemeenschap' waarbinnen we als individuen gedijen en productief kunnen samenwerken. De schaal ook waar we elkaar nog kunnen kennen en de menselijke maat leidend kan blijven.

"Is dit niet iets voor jou?" - vroeg mijn vrouw me op 25 april 2016. Met een smak kreeg ik "De Toren" op schoot geworpen, één van de toen nog drie wekelijkse huis-aan-huis-krantjes van de Bommelerwaard. Na 22 jaar actief te zijn geweest in coöperatie-onderzoek, -advisering, -trainingen en -oprichtingen maakte ik een sprong in het diepe: ik werd in eigen gebied zelf coöperatief actief.

Twee jaar eerder was ik overigens al betrokken bij de oprichting van **De Coöperatieve Samenleving**, op 27 maart 2015, en werd ik zelf coöperatief-bestuurlijk actief. De Coöperatieve Samenleving zou zich gaan bezig houden met systeemtransitie en gebiedsontwikkeling - twee thema's waar ik vanuit mijn coöperatie-onderzoeks- en -adviespraktijk gericht op 'oude' land- en tuinbouwcoöperaties in binnen- en buitenland weinig mee te maken had gehad. Maar omdat 'het nieuwe systeem nadrukkelijk coöperatief' moest worden, haakte ik natuurlijk wél aan. En nu dus ook betrokken bij een coöperatie in eigen gebied: **Coöperatie Bommelerwaar**. Vanuit mijn bestuurlijke rol gedurende de kwartiermakersperiode bij beide, nauw verbonden coöperaties werd het een even intensieve als leerzame periode. Opnieuw ging er een wereld voor me open. Nu, na drie jaar In dit rapport is de **persoonlijke terugblik** van een kwartiermaker in de Rijnländs-coöperatieve gebiedseconomie.

Coöperatie Bommelerwaar werd op 28 juni 2016 **opgericht**. In hoge versnelling. Na de allereerste oproep "Bruchemse zoekt deelnemers aan zonnepanelencollectief" van 25 april 2016 liet een eerste bijeenkomst nog op zich wachten tot 17 mei. Daarna werden in sneltreinvaart keuzes gemaakt en, profiterend van 'in-huis' coöperatiekennis, gedetailleerde statuten geschreven inclusief een stevige preambule. Hier was over nagedacht. Hier wilde iets bijzonders gebeuren.

In de oprichtingsakten van De Coöperatieve Samenleving en van Bommelerwaar werd een kwartiermakersperiode gedefinieerd. Dit om gedurende de korte tijd van ongeveer twee-drie jaar een omgeving in te richten waarna de coöperatie goed zou kunnen gedijen in de navolgende fasen van professionalisering en beheer. Het vaak genoemde beeld bij het '**kwartiermaken**' was dat van de vooruitgeschoven eenheid die 'in Afghanistan' een kampement inricht: slaapverblijven, sanitair, voedsellijnen, communicatiekanalen, beveiliging, lokale informanten, enz enz. Maar al die tijd 'gebeurt er niets'. Totdat ergens 'op een fluitje wordt geblazen' en 10.000 man verschijnt - klaar voor hun missie. In deze sfeer besteedde ik als Bommelerwaar-kwartiermaker veel tijd aan de inrichting van '**een nieuw speelveld**' en dacht diverse gebiedsgerichte, coöperatieve concepten uit die in dit rapport worden beschreven. Inhoudelijk werd ik gevoed door hetgeen ik van een eeuw lang coöperatie-ontwikkeling geleerd had en daarnaast van het gedachtegoed van De Coöperatieve Samenleving.

De eerste ontmoeting die een halfjaar later uitmondde in de oprichting van **De Coöperatieve Samenleving** (DCS), vond plaats op 30 oktober 2014. In een vergaderzaaltje in het St. Antonius-ziekenhuis Utrecht Leidsche Rijn werd een diepe verbinding gemaakt om samen te werken aan systeemvernieuwing leidend tot 'een coöperatieve samenleving'. Het ging om het toepassen van Rijnländse principes/waarden van o.a. inclusie en samenwerking, op de decentrale schaal van 'het gebied'. Later werd dit doorontwikkeld tot 'het Rijnländs Gebiedsmodel'. Deze coöperatieve samenleving ontwikkelt zich 'naast' het bestaande systeem van vrije markt en overheid, dat inmiddels voor het gemak van duiding ook wel 'Systeem A' noemen. De beoogde coöperatieve samenleving (inmiddels: '**Systeem B**') zou gaan om wezenlijk meer dan een verbetering *binnen* het bestaande publiek-private stelsel. Publiek-*burgerlijk*-private samenwerking werd het nieuwe adagium.

Het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (inmiddels Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving: OFL) geeft overigens een mooie definitie van '**het gebied**': "de geografische eenheid die in zijn samenhangende gebiedsfuncties (als systeem) sociaal, economisch, ecologisch en politiek-bestuurlijk 'natuurlijk' [is] bepaald. Verschillende gebiedsfuncties kunnen afwijkende gebiedsgrenzen hebben. De grenzen van het 'natuurlijke' gebied kunnen daarmee ook afwijken van actuele bestuurlijke grenzen." (Brief aan kabinetsinformatuur dd. 11 mei 2017)

Als coöperatie-ontwikkelaar en kwartiermaker/bestuurder van **beide coöperaties** was het een mogelijkheid om Bommelerwaar te structureren volgens het DCS-gedachtegoed en Bommelerwaar ten volle te laten meeliften op de toegang tot kennis, ervaringen, ontwikkelingen en netwerken elders in het land. Het werd voor beide coöperaties een vruchtbare en zeer leerzame periode.

Ruim drie jaar na oprichting, met een aantal mooie wapenfeiten op zak, en na mijn bestuurlijke afscheid van Bommelerwaard is het nu een goed moment voor **reflectie** en om de balans op te maken van het geleerde, opdat anderen hier elders ook hun voordeel mee kunnen doen. Deze reflectie geschiedt **op persoonlijke titel** en **vanuit eigen perspectief**: dit rapport beschrijft het beeld van één Bommelerwaard-kwartiermaker, vanuit het perspectief van de vooruitgeschoven post die deze drie jaar bezette en daarbij bovendien volcontinu in verbinding met een tweede vooruitgeschoven post, als kwartiermaker van De Coöperatieve Samenleving. Het geschetste beeld, hoewel waarheidsgetrouw vanuit eigen perspectief, verwoordt daarmee als zodanig niet het formele Bommelerwaard-bestuursbeleid, noch beoogt dat te verwoorden. Dit rapport beschrijft hetgeen een kwartiermaker 'met duikbril' zag van de coöperatieve, gebiedseconomische ontwikkeling in de Bommelerwaard en voor elders in het land.

1.2 Burgerparticipatie en energietransitie 'Rijnlands'

Met het naderen van de inwerkingtreding van de Omgevingswet en de aanstaande uitvoering van het Klimaatakkoord (o.a. Regionale Energie Strategie voor lokale energie-opwek en warmtetransitie middels wijkgerichte aanpak) is **'burgerparticipatie'** een toverwoord geworden. Het publiek-private stelsel van de verzorgingsstaat maakt 'sinds de Troonrede' van Koning Willem Alexander in september 2013 geleidelijk aan plaats voor een **participatiesamenleving**. Maar wat daarmee gevraagd wordt van die samenleving, wordt niet/nauwelijks gerealiseerd. Hoe die nieuwe participatiesamenleving er zal (kunnen) uitzien, daar zijn ook nog maar betrekkelijk weinig beelden bij. En wat dit voor de partijen in het publiek-private stelsel betekent - ook dat blijft grotendeels onbesproken. Hoe bereik je betekenisvolle burgerparticipatie? Of vanuit de participerende en daartoe zich organiserende burger zelf bezien: hoe kom ik effectief tot (coöperatieve) organisatie-ontwikkeling om de energietransitie en andere gebiedsopgaven op te pakken op een manier zo dat we daar lokaal zelf achter kunnen staan?

Coöperatie Bommelerwaard is slechts één van honderden nieuwe burgercoöperaties in het land. Toch is de ervaring van Bommelerwaard ook **specifiek waardevol** omdat gedurende haar kwartiermakersfase heel bewust is omgegaan met haar positionering op het 'nieuwe speelveld' van de participatiesamenleving. Via De Coöperatieve Samenleving raakte Bommelerwaard betrokken bij (o.a.) het RVO DuurzaamDoor-programma, het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (inmiddels Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving), het Programma Aan de Slag met de Omgevingswet en het BZK-VNG-programma 'Democratic Challenge'.

Gedurende de drie kwartiermakersjaren bereikte Bommelerwaard een aantal mooie successen. Hieronder zijn de organisatie van de **Gebiedsconferentie** Bommelerwaard (15 december 2016, Slot Loevestein); het (laten) ontwikkelen van **Bommelerwaard-Stroom** als 'local for local'-energieconcept; de opening van haar eerste zonnedak (27 juni 2018) waarmee dit stroomconcept 'live' ging; en het groene licht van de gemeenteraad Maasdriel op haar principeverzoek (samen met consultant Green Trust) voor een gebiedseigen **windpark** (20 juni 2019) om te kunnen voorzien in de actuele stroombehoefte van de 10-12.000 huishoudens in/om de gemeente. Zeker dit laatste wapenfeit was bijzonder in een gemeente die volgens een nog nieuw bestuursakkoord faliekant tegen windenergie was, maar dat binnen het tijdsbestek van twee maanden door unaniem besluit werd opgebroken.

Waar sommigen de publiek-burgerlijk-private samenwerking zien als een 'stip op de horizon', als een mooie ambitie voor waar je 'over tien jaar' wilt staan, verklaarde Bommelerwaard al in haar oprichtingsakte een **ander spel** op **ander speelveld** te willen spelen met **andere spelregels**. Daarmee werd er een start gemaakt met een andere systemische ontwikkeling. Het is van belang het beeld van dit 'andere' duidelijk voor ogen te houden,

want voor je het weet, zit je toch weer op het ‘oude’ speelveld en word je als ‘marktpartij’ of ‘vrijwilligersorganisatie’ weggezet en nemen de klassieke publiek-private partijen het weer over. Of je wordt **‘geframed’** als pessimist (over het ontwikkelingsperspectief van de huidige economie en samenleving) én als idealist (over het denken over en werken aan een alternatief). De Bommelerwaar-kwartiermakersfase bood een ontwikkelomgeving om te leren hoe je je kunt positioneren op dat nieuwe speelveld, terwijl ook de kennis over dat nieuwe speelveld nog ‘nieuw’ was. Daarmee werd de realisatie van -bijvoorbeeld- een windpark niet het einddoel in een transitie ‘van fossiel naar hernieuwbaar’, maar een middel om te demonstreren dat tegelijkertijd een veel belangrijkere en fundamentele transitie mogelijk is: op een systemisch niveau. Op de grote schaal van een windpark kun je zichtbaar maken hoe de energietransitie ‘van, voor en door álle bewoners van het gebied’ kan zijn. Je zet er bovendien een motor mee aan voor een nieuwe, **coöperatieve gebiedseconomie**. Veel mensen willen het kunnen ‘zien’ om het te kunnen begrijpen. Kan ook dit rapport een ‘duikbril’ zijn?

1.3 Verantwoording

In deze rapportage staat het volgende achterliggende **dilemma** centraal: “Grote maatschappelijke (gebieds)opgaven, zoals de energietransitie, vragen om burgerparticipatie. Maar hoe krijg je dat voor elkaar: in korte tijd een gebied mobiliseren in een systeemtransitie om deze (gebieds)opgaven het hoofd te kunnen bieden?” Opgesplitst naar verschillende doelgroepen liet dit dilemma zich als volgt vertalen:

- Hoe mobiliseer je de medebewoners in je gebied voor een inclusieve energietransitie? (*Initiatiefnemers*)
- Hoe krijg je de gebiedsgerichte systeemtransitie lokaal aan de praat? (*Procesbegeleiders*)
- Hoe maak je respectvol gebruik van burgerinitiatief op een wijze die ook de gemeente(n)/ regio welgevallig is bij het versnellen van de energietransitie en hoe kun je hier beleid op ontwikkelen? (*Overheid*)
- Hoe werk je effectief samen met burgerinitiatieven zó dat weerstand procesvertraging veroorzaakt bijv. Bij de realisatie van een windpark? (*Marktpartijen*)
- Wat zijn effectieve modellen die technologische vernieuwing verbinden aan een fundamentele transitie op het gebied van sociale innovatie (‘burgerparticipatie’)? (*Kennispartijen*)
- Hoe richt je in verschillende gebieden leeromgevingen in waar je kunt sturen zo dat onomkeerbaar en voorspoedig een veilige en geborgde systeemtransitie kan plaatsvinden? (*Impresariaat*)

Deze publicatie bedient verschillende **doelgroepen** op een toegepast academisch denkniveau:

- **Coöperatieve gebiedsontwikkelaars** (en hun mogelijke procesbegeleiders) die kiezen voor toepassing van het Rijnlands Gebiedsmodel van De Coöperatieve Samenleving - daarbij profiterend van de leerervaring van Bommelerwaar;
- **Beleidsmakers binnen de overheid** op lokaal, Rijks- en tussenliggende niveaus **en marktpartijen** die lokaal actief zijn en oplossingen zoeken voor gebiedsparticipatie binnen bijv. de implementatie van de Omgevingswet en het Klimaatakkoord;
- **Belangstellende ‘onderzoekers’ en ‘onderwijzers’** (al dan niet verbonden aan formele onderzoeks-/onderwijsinstellingen) die willen helpen om het geleerde te verspreiden en met eigen inzicht te verrijken.

Zoals eerder vermeld, geeft deze rapportage een weergave van de werkelijkheid vanuit het **persoonlijke perspectief** van één van de Bommelerwaar-kwartiermakers, die, zoals bij oprichting bepaald, een vooruitgeschoven post bekleedde ter inrichting van een nieuw speelveld voor de coöperatieve gebiedsontwikkeling van de Bommelerwaard. Deze rapportage vertolkt niet het actuele, formele Bommelerwaar-bestuursbeleid, noch beoogt dat te verwoorden. De opdracht is uitgevoerd vanuit diens bureau voor coöperatieve-ontwikkeling, **CO-OP Champions**, en wordt aangeboden mede voor het Rijnlands Gebiedsprogramma waaraan De Coöperatieve Samenleving werkt o.a. vanuit diverse RVO DuurzaamDoor-Participatietafels. Deze rapportage is opgeleverd binnen de Participatietafel Regionale Netwerken.

Een onderdeel van de opdracht betrof het verzorgen een workshopmiddag met een **reflectiegroep** bestaande uit coöperatieve gebiedsontwikkelaars vanuit verschillende achtergronden: lokale initiatiefnemers, procesbegeleiders, vertegenwoordigers van systeempartijen overheid en bedrijfsleven en van kennisinstellingen. Deelnemers (zie bijlage 3) reflecteerden vanuit eigen perspectief op de leerervaring van Bommelerwaar. Voor hetgeen hier gerapporteerd wordt, draagt echter alleen de auteur verantwoordelijkheid.

Dit project werd **geautoriseerd** gebruik te maken van de coöperatie-, gebieds- en sectormodellen van De Coöperatieve Samenleving, CO-OP Champions, TSG Netwerk, BGO gebruikslicenties en onderwijsbegeleiding.

1.4 Opbouw van het rapport

De indeling in hoofdstukken is als volgt:

1. **Inleiding en overzicht**
Dit hoofdstuk is bijna afgerond.
2. **Persoonlijke beleving als kwartiermaker**
Een inkijk en reflectie op wat deze periode voor één van de Bommelerwaar-kwartiermakers betekende in termen van burgerlijke/professionele ontwikkeling [*Doelgroep: belangstellenden voor de transitiepraktijk*]
3. **Bommelerwaar als gebiedsgerichte coöperatie**
Een bespreking van een aantal kernpunten uit de statuten van Coöperatie Bommelerwaar [*Doelgroep: gebiedsinitiatiefnemers/ coöperatiebestuurders*]
4. **Leerpraktijk Rijnlands-coöperatieve gebiedseconomie**
Een gemotiveerde beschrijving/beschouwing van de keuze voor coöperatieve gebiedsontwikkeling binnen 'Systeem B' en de implicaties daarvan voor de inrichting van de coöperatie en haar activiteiten [*Doelgroep: algemeen en (onderwijs gericht op) initiatiefnemers/coöperatiebestuurders; beleidsmakers in domeinen overheid, burgerij en markt*];
5. **Overdraagbare resultaten/ prototypes**
Een documentatie van opgeleverde concepten/producten met Bommelerwaar als toepassingsgebied/ voorbeeld van het governance-model van de Rijnlandse Gebiedscoöperatie, van 'Local-for-Local'-Stroom en van het Rijnlandse Gebiedswindpark) die overdraagbaar zijn naar andere gebieden/ regionale netwerken [*Doelgroep: coöperatiebestuurders*];
6. **Reflectie en Conclusies**
Reflectie: wat kunnen we leren van Bommelerwaar (en De Coöperatieve Samenleving) ten aanzien van de Rijnlands-coöperatieve gebiedsontwikkeling in de huidige beginfase en überhaupt het kwartiermaken als initiële coöperatieve ontwikkelingsfase? En wat betekent dit ook voor het transitie/participatiebeleid van

overheden op lokaal, landelijke als tussenliggende niveaus? *[Doelgroepen: algemeen belangstellenden en beleidsmakers in de domeinen overheid en burgerij]*

Twee (deel)hoofdstukken werden verplaatst naar de Bijlagen:

- **De Preambule ('bedoeling') van Bommelerwaar** *[Doelgroep: nieuwe initiatiefnemers in gebieden elders en onderzoekers van de Bommelerwaar-casus]*
- **Bommelerwaar-kwartiermakersperiode: Feitenrelaas** *[Doelgroep: onderzoekers van de casus Bommelerwaar]*

Tot slot, voor een hoger **lees/leer-rendement**:

- Elk hoofdstuk begint steeds met een **samenvatting** in de vorm van **'highlights' in vijf bullets**;
- Belangrijke woorden zijn **oranje** gemarkeerd om snel door de text te kunnen **bewegen**;
- In de 'werkversie' worden tussendoor **reflectievragen** gesteld om het leren te bevorderen.

2. De beleving van een kwartiermaker¹

Highlights van dit hoofdstuk:

1. Het werken aan systeemtransitie is uiteindelijk **'mensenwerk'**; de mens veroorzaakt de transitie, die op haar beurt nodig was door eerdere menselijke keuzes; aandacht voor de menselijke factor is daarom nodig;
2. Het DCS-gebiedsleerprogramma "Het Gebied is de Klas" begeleidt **'Change Agents'**: gebiedsinitiatiefnemers die als vooruitgeschoven posten de transitie versnellen;
3. Dit hoofdstuk verhaalt hoe voor één van de Bommelerwaar-kwartiermakers de drie intensieve, leerzame Bommelerwaar-kwartiermakersjaren pasten bij diens **persoonlijke en professioneel-coöperatieve ontwikkeling**: van onderzoeker en docent naar adviseur en toen drie jaren als 'Change Agent'.

*"Zou je willen **reflecteren** op jouw ervaring in de Bommelerwaard, vanuit jouw perspectief in feite van 'Change Agent' binnen Coöperatie Bommelerwaar?"*

Ja hoor, na drie jaar coöperatieve gebiedsontwikkeling vanuit het Rijnlandse model is dat een leuke opgave en ook **het goede moment**. Op donderdag 28 maart 2019 besloot 'mijn' gemeenteraad middels een motie unaniem tot het 'aanhouden' van het principeverzoek voor de plaatsing van drie windmolens, dit tegen het raadsvoorstel in waarmee het College op basis van een op dit punt duidelijk Bestuursakkoord ("geen grote windmolens") zeer helder adviseerde "geen medewerking te verlenen". Met het aanhouden van ons verzoek kreeg het College de opdracht, in afstemming met ons, een nieuw raadsvoorstel voor te bereiden om alsnog wél medewerking te kunnen verlenen, e.e.a. uiterlijk in de raadsvergadering van 20 juni in stemming te kunnen brengen. Een enorme ommezwaai. Wat is er gebeurd? Hoe kon dit zo gebeuren? En wat is het vervolg?

Ik kwam in 1992, in het slot van mijn Wageningse studie landbouweconomie, **'de coöperatie'** tegen. Dat is nu ruim 25 jaar geleden. In maart 2001 promoveerde ik bij Nyenrode Business Universiteit op een proefschrift waarin ik negen van de mondiaal grootste zuivelcoöperaties vergeleek op consistentie van hun intern coöperatieve structuur en hun marktstrategie. Vanuit Nyenrode ging ik verder de diepte in en bestudeerde, adviseerde en begeleidde de grotere, gevestigde coöperaties, met name in de land- en tuinbouw, in binnen- en buitenland - tot aan Fonterra in Nieuw Zeeland toe. In 2010 startte ik mijn eigen bureau voor coöperatie-ontwikkeling. Ik wist over coöperaties heel veel - en verder over al het andere bijna niets. Voor een fors deel was dat ook heel bewust.

Sinds het VN Internationale Jaar van de Coöperatie (2012) ging ik vooral bezig met het helpen oprichten van nieuwe coöperaties: in dialoog structuren ontwerpen en die in statuten uitschrijven. Zo raakte ik in oktober 2014 betrokken bij de oprichting van **De Coöperatieve Samenleving**, per 27 maart 2015, en dit was de eerste coöperatie waar ik zelf in het bestuur kwam. Het zou gaan over de systeemtransitie naar een nieuwe, circulaire economie en een inclusieve samenleving. Dat stond professioneel ver van mij af. "Maar dat moet wel coöperatief worden" - en kijk, daar kon ik natuurlijk wel wat mee.

Toen op 25 april 2016 er een artikeltje in ons huis-aan-huis krantje stond: "Bruchemse zoekt deelnemers aan zonnepanelencollectief", stootte mijn vrouw mij aan en zei: "is dat niet iets voor jou?" Ik was, toevallig of niet, net een project aan het afronden voor de gelijktijdige oprichting van zes energiecoöperaties in de Betuwe en er waren er twee afgevallen. Dit kwam dus mooi uit. Op 28 juni werd **Coöperatie Bommelerwaar** opgericht als 'gebiedscoöperatie' met een brede doelstelling: in onze statutaire activiteitenlijst is A "duurzame lokale energie"

¹ Dit hoofdstuk werd eerder geschreven als bijlage bij De Coöperatieve Samenleving/ TSG Netwerk: "Ontwikkeling leergang Het Gebied is de K(l)as", in opdracht van RVO-PTRN (DD2201858), 1 april 2019

en verder loopt de lijst tot Z “overige”. Ik kon er een volledige ‘dump’ in leggen van het gedachtegoed van De Coöperatieve Samenleving. “Hee, Onno, wat gaaf: jij bent het echt gaan doen!”, hoorde ik mensen reageren. En het was ook superleuk: ik herinner me een van de eerste ledenbijeenkomsten op 5 september 2016, met een volle huiskamer in eigen huis. Nu was het allemaal echt.

“Maar jullie zijn nog steeds **niet begonnen!**” Ach, dat stak me wel, toen tijdens een bijeenkomst op 2 februari 2017 van het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (inmiddels Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving) waar ik enthousiast aan het vertellen was over Bommelerwaard en het concept Bommelerwaard-Stroom dat we aan het ontwikkelen waren na een geslaagde Gebiedsconferentie op 15 december. Natuurlijk waren we begonnen, we waren volop aan het ontwikkelen. Maar we hadden nog niet ons eerste zonnepaneel liggen. En dus ‘bestond het niet’. Maar uit een ei komt een kip of een slang, en als je de historie van het ei kent, ken je ook die toekomst. We waren toch superhard en heel voorspelbaar aan het werk? Sommige mensen moeten het kunnen zien voordat iets kan bestaan.

En het is mooi, want voor de Werkconferentie “Ons Gebied, Onze Waarden: Ons Gebiedsarrangement”, dat De Coöperatieve Samenleving organiseerde op 2 maart 2017, lieten we een video maken over hoe wij als twee kwartiermakers van Coöperatie Bommelerwaard bezig zijn met de realisatie van windmolens. En als je die video nu bekijkt, klopt het allemaal. Alleen schrik je wanneer ik zeg dat die Omgevingswet “immers zal ingaan in 2019”. Dan pas realiseer je je dat het verhaal twee jaar oud is en dat de context inmiddels veranderd is. Maar verder: een **volledig voorspelbaar** proces. En dat komt door de manier van werken, de ‘dump’ vanuit De Coöperatieve Samenleving, die hielp om heel snel heel veel kennis en inzicht mee te krijgen die helpt bij het maken van keuzes. Want we hebben meteen heel veel keuzes gemaakt. Soms ook keuzes die ik heel bewust kon maken vanuit mijn eigen coöperatieve achtergrond, en dat was/is dan mijn eigen inbreng ook in het landelijke coöperatieve netwerk. Maar heel veel kwam gewoon vanuit het netwerk van De Coöperatieve Samenleving.

En dat gebeurde heel concreet, meteen al met de negen bladzijden ‘Preamble’ van Coöperatie Bommelerwaard. Daarin staat heel veel van het gedachtegoed van waaruit we vandaag werken al in. Ook al begreep ik het toen nog maar ten dele of alleen van ‘horen zeggen’; nog niet uit eigen ervaring. Wat wist ik van “**de Omgevingswet**” op 28 juni 2016 toen we in onze Preamble opnamen: “Zo kijken wij vol verwachting uit naar de ruimte die de binnenkort te verwachten Omgevingswet belooft te bieden voor georganiseerd burgerinitiatief.” En: “Landelijk verbinden wij ons aan de doelstellingen van het Energieakkoord voor duurzame groei van de Sociaal- Economische Raad (SER) en kijken uit naar de implementatie van de Omgevingswet.” Maar met een sessie georganiseerd door het Programmabureau aan de Slag met de Omgevingswet samen met De Coöperatieve Samenleving op 4 juli 2016 bij zustercoöperatie Marconia in Rotterdam, zou dat snel veranderen. “Verkennde bijeenkomst: Leren door doen in organische stedelijke ontwikkeling” - toen ik op 1 juli die uitnodiging ontving kon ik, vanuit mijn coöperatieve achtergrond, toch niet weten hoezo en hoezeer dit van belang zou worden?

Ik wist in juni 2016 echt niet wat het verschil was tussen een College en een Gemeenteraad en eerlijk gezegd had me dat ook nooit zo geboeid. Coöperatie zat een beetje in tussen markt en overheid. ‘Markt’ wist ik, al was ik vooral met interne coöperatiestructuren bezig (ledenrelaties, ledenfinanciering, besturing en ledenzeggenschap), maar van **overheid** had ik me grotendeels weg gehouden. Ik kende Brussel beter dan de gemeente, want voor de landbouweconomie was de Europese marktordering natuurlijk enorm van belang. Inmiddels heb ik een keer of zes ingesproken in de commissies/carroussel van de gemeenteraad van onze beide gemeenten van de Bommelerwaard, Maasdriel en Zaltbommel. Ik begin aardig thuis te raken.

Er speelde al een **winddossier** langs de A2 van Zaltbommel toen we onze coöperatie oprichtten. Ik zie nog voor me hoe de toenmalige wethouder duurzaamheid van Zaltbommel tijdens ons kennismakingsgesprek op 6 juli

2016 op een gegeven moment langzaam met zijn handen in zijn haar greep. “Hoezo?” “Omdat het jammer is dat jullie niet al eerder bestonden.” Men had een dossier waar men flink mee in de maag zat. Het participatiedeel kon door de initiatiefnemers maar niet goed worden ingevuld en de gemeenteraad was al vijf jaar met dit dossier bezig. We zijn toen met dat initiatief gaan kennis maken en stelden in het proces meteen een A4-tje op met tien “Spelregels Coöperatieve Circulaire Gebiedsontwikkeling” en deelden met de leden een notitie “Coöperatie Bommelerwaard: Positionering t.a.v. Duurzame Energie-Investeringen”. Want het was ons heel helder dat we de condities voor het spel dat we wilden spelen zelf wilden bepalen. Niet overvallen worden door een ander en onder de condities van de ander spelen. Nee, wij wilden systemisch een verschil gaan maken en dus moesten we voor onszelf en voor anderen duidelijk kunnen maken wat we bedoelden. En zo legden we dus van meet af aan een stevige basis onder ons beleid. Waar niet iedereen overigens meteen enthousiast van werd. De windontwikkelaar van dat project (en helaas ook de adviseur aan de gemeente) vonden het veel te abstract allemaal. En er waren meteen ook wel leden die in de weerstand gingen. Het moest allemaal geen ‘papieren tijger’ worden. Binnen ons bestuurlijk kwartiermakers-duo waren de lichten overigens altijd op groen (maar wel met regelmatige bijpraat-sessies).

In het Zaltbommelse A2-winddossier bepaalden we, in afstemming met onze leden, onze inzet: 100% van de stroom zou lokaal worden afgezet en wij zouden **50% van het eigendom** verwerven. Alleen zo meenden we de belangen van omwonenden en het gebied te kunnen waarborgen. Vanuit omwonenden was de weerstand overigens fors georganiseerd. Wij waren mede daarom nooit enthousiast over dit plan. Maar naar de gemeenschap toe vonden we dat we wel een constructieve positie moesten proberen in te nemen. De initiatiefnemers wilden niet verder gaan dan een coöperatief belang van 33% en ook de gemeenteraad van Zaltbommel was teveel met partijpolitieke belangen bezig om ons aanbod nog serieus te willen/kunnen opnemen. Het vergunningsverzoek werd op 26 januari 2017 afgewezen en op 4 juli stemde Provinciale Staten alsnog voor. De molens komen er. Maar zonder vanuit gebiedsperspectief noemenswaardige burgerparticipatie. Inmiddels is die 50% verankerd in het Klimaatakkoord...

Nog even terug in de tijd: van 10-12 mei 2016 (toen ik druk bezig was met de statuten van Bommelerwaard) was er in Rotterdam de IABR. Met MVO Nederland organiseerde De Coöperatieve Samenleving er een driedaagse bijeenkomst waar uit de hele wereld ‘**Change Angels**’ heen gekomen waren. Een stuk of 20-30 voorvechters van lokale initiatieven, van Parijs tot Kaapstad en van Oeganda tot Indonesië. Allemaal mensen die echt wel heel goed bezig waren, iconen van een nieuwe maatschappelijke economie. Ik was er maar één dag bij, maar het was een indrukwekkend samenzijn. Wanneer De Coöperatieve Samenleving haar “Het Gebied is de K(l)as”-programma ontwikkelt, is het beeld van die groep mensen denk ik heel erg van belang. Mij inspireerde het in ieder geval.

Weer terug naar de wind in de Bommelerwaard. Op 23 januari 2017, daags voordat de Zaltbommelse gemeenteraad het windplan A2 zou wegstemmen, zaten wij aan tafel met **Green Trust**. Green Trust had ook een plan ontwikkeld voor een windproject (nabij dorpskern Hoenzadriel, komende vanaf Den Bosch de brug over meteen rechts naast de snelweg, parallel aan de dijk langs de Maas) en wilde weten of wij als coöperatie mogelijk geïnteresseerd waren om te participeren. Wind was ‘hot’ die dagen! Het gesprek verliep aanvankelijk wat stroef. Ik had het gevoel dat we ‘in een fuik’ werden gepraat. Maar er ontstond heel veel lucht toen uiteindelijk ook na het verhaal over ‘mogelijke obligaties’ en een ‘windfonds’ en andere mogelijke -wat mij betreft allemaal inferieure- participatievormen duidelijk werd gesteld dat ‘alles bespreekbaar’ was. Kijk, daar hadden we een basis voor vervolg. Als alles bespreekbaar zou zijn, dan moesten we een eind konden komen. Het werd het begin van een goede relatie.

Pas op 2 oktober 2018 dienden we gezamenlijk een principeverzoek in bij de gemeente Maasdriel. Dat was ruim anderhalf jaar later. ‘**Timing is alles**’ - zo leerde ik bij De Coöperatieve Samenleving. In januari 2017 waren de grondcontracten al getekend en op verschillende onderdelen was of werd noodzakelijk onderzoek al uitgevoerd.

Maar het was gewoon niet het moment. Op 11 juni 2018 zou de wethouder Ruimtelijke Ordening van Maasdriel nog -tevergeefs- gaan inspreken bij de Provincie om de A2-windmolens tegen te houden, om maar een voorbeeld te noemen. Het bestuursakkoord 2014-2018 van Maasdriel was heel stellig: “Grootschalige windmolen initiatieven acht het gemeentebestuur niet passend binnen het kleinschalige (ruimtelijke) karakter van de Bommelerwaard.” Daar kon iedereen het mee doen. Eerst wachten dus op de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2018. En op de formatie en op de zomervakantie. En wij konden de tussentijd overigens goed benutten voor de uitontwikkeling van Bommelerwaar-Stroom én de opening van ons eerste zonnedak, op de gemeentewerf van Gameren (Zaltbommel) dat ons op datum van oprichting middels een raadsnotitie al werd aangeboden.

Ons eerste zonnedak werd geopend op de middag van ons tweejaarfeest op 27 juni 2018. 's Avonds was Nationaal Energiecommissaris Ruud Koornstra onze gastspreker. Hij was dusdanig enthousiast geworden dat hij ons als kwartiermakers spontaan benoemde tot **Regionaal Energiecommissaris** van de Bommelerwaard. (En op 11 oktober had ik een bijzondere lunch met Koningin Máxima tijdens het staatsbezoek aan Mainz.)

Maar we waren dus aan het ‘wachten’ op de lancering van ons eigen windpark in Hoenzadriel. Eerst wilden we het contact aangaan met de **omwonenden**. Voor de sessie met Ruud Koornstra hadden we alle dorpingen al een uitnodiging in de bus gedaan. Dan kenden ze onze naam. Op 11 juli verspreidden we onze Bommelerwaar-Stroom Krant huis-aan-huis op 20.000 adressen in de Bommelerwaard. Ook in Hoenzadriel. Maar ja, toen kwam echt de zomervakantie eraan. Op 15 augustus deden we onze zwaar gereviseerde brief, uiteindelijk één A4, bij 100 adressen in de tamelijk verre omtrek in de bus. En toen bleef het stil. Pas na twee weken kregen we de eerste reactie, van een champignonkweker die ook zonnepanelen wilde leggen en zich afvroeg of we daar ook ideeën bij hadden. De weken daarna legden we een stuk of vijf huiskamerbezoeken af en we gingen ook gewoon maar de straat op om reacties te verzamelen. De kou was uit de lucht en op 2 oktober volgde het **principeverzoek**, dat uiteindelijk pas op 30 januari 2019 in de Commissie Ruimte ‘ingekomen post’ was. We gebruikten de gelegenheid om in te spreken en in de dynamiek die ontstond volgde op 25 februari een raadsinformatieavond en een tweede Commissie-vergadering waar we opnieuw inspraken.

Het College, zoals vermeld, was overigens -volgend het Bestuursakkoord- nog steeds ‘tegen’. Het raadsvoorstel dd. 31 januari (na de eerste Commissie Ruimte dus) was duidelijk negatief, maar toch stond er een lijst kanttekeningen bij die duidelijk inzicht gaven: dit College is niet blij met het advies dat het ‘moet’ geven. Bovendien volgde op 28 februari een raadsinformatiebrief waarin het College een werksessie aankondigde met de Raad over de energieopgave van Maasdriel zoals door de Regio Rivierenland vanuit de Regionale Energie Strategie (RES) werd ‘afgedwongen’. De Raad werd helder gemaakt dat zijn beleid (Bestuursakkoord) feitelijk **niet houdbaar** was: “Maasdriel moet keuzes maken.” En vanuit de raad begonnen een paar partijen actief mee te bewegen en werd het initiatief tot een Raadsinformatieavond genomen.

Toewerkend naar deze informatieavond en de tweede Commissie-vergadering werd wel helder dat het nu ‘serieus’ werd. Op dat moment werd het van groot belang **onze positie** verder te ‘**borgen**’. Met de Oefenrechtbank Omgevingswet Notter-Zuna dat De Coöperatieve Samenleving op 17 november 2017 organiseerde was duidelijk geworden: de Omgevingswet wordt straks ‘menens’; het tijdperk van de Wet op de ruimtelijke ordening (WRO) is weldra voorbij! Je moet niet denken dat je in maart 2019 over windmolens gaat besluiten en dat die dan bij realisatie Omgevingswet-bestendig zullen zijn. Zeker niet als twee samenwerkende gemeenten (Zaltbommel en Maasdriel) er eigenlijk nog maar nauwelijks mee begonnen zijn zich voor te bereiden. En dus moesten we terug naar De Coöperatieve Samenleving. Daar was/werd het programma “Het Gebied is de K(l)as” ontwikkeld. Op 7 December 2018 was de kick-off bijeenkomst gehouden in Wageningen, met drie deelnemende gebieden - maar nog zonder de Bommelerwaard. Als “Het Gebied is de K(l)as” voorziet in een zesjarige couveuse-omgeving om gebiedsontwikkeling Omgevingswet-bestendig te maken, dan moeten we nu positie innemen en daar gebruik van kunnen gaan maken. En zo werd, na diverse interne gesprekken en

notities, maar nog steeds onder enige druk, op de middag van 25 februari de “**Verklaring** van wederzijds vertrouwen en gedeelde overtuigingen” worden getekend met De Coöperatieve Samenleving - het entreeticket voor Bommelerwaard tot “Het Gebied is de K(l)as”. Zo kon die avond positie worden ingenomen voor een Omgevingswet-bestendig windplan.

Zo werkt Bommelerwaard in de stroom van De Coöperatieve Samenleving mee aan ‘coöperatieve gebiedsontwikkeling volgens het Rijnlandse model’ en volgens de principes van -wat ik hoor- de **Senzu**. En daarvan afgeleid leer ik te denken in termen van ‘context’ - ‘focus’ - ‘samenhang’ - ‘oog-hand-coördinatie’. Onlangs bleek me met het bekijken van de Youtube-video “The Art of War” dat de man in kwestie vijftienghonderd jaar geleden ‘Sun Tzu’ heeft geheten. En zo vallen meer en meer dingen op z’n plaats en komt de Preambule van De Coöperatieve Samenleving (die ik zelf ‘schreef’ maar deels gewoon notuleerde) en die van Coöperatie Bommelerwaard steeds meer tot leven.

Zoals ik schreef, maakte ik **sommige keuzes** expliciet ook **zelf**, vanuit mijn coöperatieve achtergrond. Net voordat we op 15 december 2016 op Loevestein onze Gebiedsconferentie Bommelerwaard hadden, werd “Betuwestroom” gelanceerd in de regio Rivierenland. Stroom van Nijmeegse windmolens van Huismerk Energie N.V. wederverkopen in eigen gebied. En zodra we zelf opwekcapaciteit hebben dat dan ‘meemengen’. Maar (los daarvan dat wij hier niet in de Betuwe wonen) coöperatief gezien klopte het niet, was mijn realisatie. Zuiver coöperatief redenerend begint het allemaal bij de transactierelatie en bouw je daar omheen de investeringsrelatie en de zeggenschapsrelatie. Waarom zou je als lid nog investeren in een zonnedak als je toch al de stroom geleverd krijgt? En dan vervolgens het lid aanbieden een (aantrekkelijk?) rendement op investering in een zonnedak of windmolen te kunnen verdienen. Om die twee lijnen/ledenrelaties (transactie en investering) naar elkaar toe te trekken, *maar niet te verbinden!* Daar zat te fout en zou ervoor zorgen dat we toch op het ‘oude speelveld’ van markt spelletjes zouden blijven spelen. Een spelletje met kopers en een spelletje met investeerders. En met een coöperatie die dan wel of niet een rendementsdoelstelling heeft/nastreeft. Het model klopte niet, vond ik.

We hebben toen al heel snel de knop om gezet en gezegd: nee, wij doen niet mee; wij gaan ons eigen model ontwikkelen. Het denken daarbij begon bij -coöperatief consequent- de behoefte van de huishoudens: energie. Vanuit deze behoefte ontstaat er een transactie. Om die transactie (stroomlevering) mogelijk te maken, is een investering nodig (opwekcapaciteit). Het bestuur is vervolgens verantwoordelijk schuldig aan de leden t.a.v. het beleid en het financiële resultaat. Onze insteek was daarbij: we willen het inclusief - iedereen moet kunnen meedoen. Zo kwamen we uit bij **Bommelerwaard-Stroom**: middels leningen investeren in opwekcapaciteit en die aflossen vanuit de ‘cash back’ van de Postcoderoos-regeling (energiebelasting-teruggave voor alle stroom geleverd aan particulieren en kleinverbruikers) die deelnemers cederen aan de coöperatie. Zo kan iedereen deelnemen en valt het voordeel -via de coöperatie- toe aan de deelnemers zodra de leningen zijn afbetaald.

Zo legden we ‘vanuit de vraagkant’ de basis voor een ‘local-for-local’-energiesysteem. Eén windpark kan vervolgens voorzien in de actuele vraag van 10-12.000 huishoudens en overige kleinverbruikers - en daarmee is in één keer voorzien in de totale particulier stroombehoefte van de gemeente (hier: Maasdriel).

Zo kwamen we bij de gemeente met een ‘**offer you can’t refuse**’:

- Parijs, het Klimaatakkoord en het GEA dwingen (o.a. via de RES) af: er móet lokaal geïnvesteerd worden;
- De gemeente in deze plattelandsgemeenschap is sterk gehecht aan behoud van zelfregie - en dus boden we aan in dit proces gezamenlijk op te trekken, zelfs met de uitnodiging aan de gemeente om mede te investeren en zo ook zelf voordeel te behalen;
- Ons plan is Klimaatakkoord-bestendig, want o.a. aan de vraag om 50% breed lokaal eigendom wordt voldaan;

- Dit plan is in het 'algemeen economisch gebiedsbelang' (i.p.v. in het commerciële belang van vier boeren en een ontwikkelaar), want dient in beginsel alle huishoudens in de gemeente;
- Het plan is Omgevingswet-bestendig vanwege onze deelname aan "Het Gebied is de K(l)as";
- En we zetten alle deuren open voor een goede compensatie voor omwonenden die -tot nu toe- opmerkelijk meewerkend zijn gebleken.
- Maar er is wel haast bij als we het aanmerkelijke financiële voordeel van de Postcoderoos-regeling naar ons toe willen halen, in het belang van iedereen, gegeven dat de regeling in 2020 wordt herzien en waarschijnlijk uitgekleeft.

En zo gebeurde het dat binnen twee maanden (30 januari-28 maart) een gemeenteraad die faliekant tegen grootschalige windprojecten was nu unaniem vóór een windpark stemde. In lijn met het denken van Sun Tzu is dit **'winnen zonder te vechten'**. Het kennen van je omgeving, doelgerichtheid, bewustzijn van eigen mogelijkheden, goede voorbereiding, een inhoudelijke propositie waar voor iedereen wat in zit, en uitvoering op het juiste moment - het lijken ingrediënten voor succes. Het is een stapsgewijs proces dat leerbaar blijkt.

Is het nu **'een done deal'**? Nee, dat is het niet. Het principeverzoek moet -met bijstellingen- middels een nieuw voorstel van het College naar de Raad. *[NB: Zie aftiteling van dit hoofdstuk voor een update!]* Dan moet de ruimtelijke procedure worden uitgevoerd en moeten we terug langs de gemeenteraad voor het vergunningsbesluit. Al die tijd kunnen er kinken in de kabel komen. En toch ook daar is het een kwestie van behoud van momentum, het alert blijven op mogelijk 'schuivende panelen', het bestendigen van gemaakte keuzes, het bevestigen van de dienst aan het algemene belang, het uitnodigen van verbinding, juist gedoeerde communicatie ter voeding van het sentiment binnen en buiten de coöperatie, en het aantrekkelijk maken van gewenste keuzes op de belangrijke momenten. Uiteindelijk -en dat is al snel- is de bestendiging nodig binnen de set gebiedsafspraken waarnaar binnen De Coöperatieve Samenleving verwezen wordt als 'Het Rijnlands Gebiedsarrangement'.

En natuurlijk werden we **op de proef** gesteld. Zo dienden de dag vóór het raadsbesluit van 28 maart de initiatiefnemers van het Zaltbommel-A2 windpark bij de gemeente Maasdiel óók een (herhaald) principeverzoek in (nadat deze in februari 2018 al eens werd afgewezen). Dat zorgde nog even voor wat extra spanning.

Kader: Regio Deal "Proeftuin Schone Leefomgeving Bommelerwaard"

Coöperatie Bommelerwaard is enthousiast deelnemer aan de Participatietafel Regionale Netwerken (PTRN) binnen het RVO DuurzaamDoor-transitieprogramma. (Bommelerwaard-Stroom ontwikkelden we uiteindelijk 'in opdracht van' PTRN.) Zo ontving ik op 22 juni 2018 een mailtje van secretaris René Bruijns: "De Rijksoverheid heeft 200 miljoen euro beschikbaar gesteld voor Regio deals. Wellicht voor jullie interessant. Meer informatie op : <https://www.rvo.nl/regiodeals>". Tja, en als je dan kijkt naar de criteria, dan denk je: "check... check... check..." en dan gaat er in je hoofd een vuurpijl omhoog: "dit is helemaal briljant!" Helemaal precies voor waar wij mee bezig zijn! Anderhalf uur later lag het mailtje bij de vier (nieuwe) wethouders duurzaamheid en ruimtelijke ordening/Omgevingswet. Vijf dagen later: 'ambtenaar X gaat er naar kijken'. Weer zes dagen later, ambtenaar Y: 'wat had je dan in gedachten?' Zelfde dag A4 terug met korte conceptuitwerking. Dag erna gesprek met wethouders Zaltbommel benut om ook hierover even te spreken. Na intern overleg van de gemeente reactie 17 juli: "...De Regio Deals voor een bijdrage uit de Regio Envelop vragen echter een dermate afstemming en instemming van verschillende mensen dat de voorbereidingsperiode tot 1 september voor ons te kort is om tot een goede aanvraag te komen." Ik reageer onmiddellijk met inhoud en er volgt telefonisch onderhoud. Twee dagen later: "... Uitkomst is: wij doen niet mee aan deze aanvraag. Wij willen uitgaan van een eigen duurzaamheidsaanpak, die we – mede op basis van het bestuursakkoord - momenteel aan het ontwikkelen zijn." We willen niet gaan drammen en checken met RVO: "Nee, ook privaat mag indienen." We vinden het jammer om de kans te laten lopen. Maar het Waterschap wil wel meedoen en

dat volstaat. De zomervakantie valt in. De laatste twee weken van augustus werk ik de twopager inhoudelijk uit. Ik leg verbanden tussen energie (o.a. waterstofwindmolens in combi met waterstof-deelauto's) en luchtzuivering (samen: "schone leefomgeving") in de combinatie met de Omgevingswet en het Europese Regio's beleid, gedurende vier jaar te ontwikkelen binnen een Rijnlands Gebiedsarrangement. Ruud Koornstra en Jan en alleman zeggen deelname toe in een mooi consortium met heel veel kennis. Samen € 6,7 miljoen verspijkeren voor de gebiedswaarde van de Bommelerwaard. We dienen in seconden voor middernacht op 31 augustus, als -blijkt- één van 88 voorstellen. Op 16 November ontvangen we onze afwijzing: "Uw voorstel paste onvoldoende binnen het afwegingskader aangezien in uw voorstel de meervoudigheid van de voorliggende maatschappelijke opgave en/of de integrale aanpak in te geringe mate naar voren is gekomen." Te weinig "integraal"... hoe bedenken ze het, vroeg ik me in ongeloof af. En "meervoudigheid" van de opgave: het leek ons een zeer geloofwaardige beginzet in een uiterst omvangrijk en complex dossier: klimaat en energie. Maar goed, als burgerinitiatief was het misschien ook wel een hoge worp. Niet erg. We passen de snelheid aan en werken door. Er komt nog een derde tranche. Maar binnen het netwerk van De Coöperatieve Samenleving deden we hiermee relevante leerervaring op.

Was en is dit een **leerzame periode** voor mij, de afgelopen drie/vier jaar? Ja, wel degelijk! Was/is hierbij 'mijn gebied een klas'? Jazeker. Was/is de verbinding met De Coöperatieve Samenleving hierbij van meerwaarde? Ja, ontegenzeggelijk. Is mijn ervaring bruikbaar/leerbaar voor andere gebieden? Ja, ik zou menen van wel, zowel op proces als op inhoud. Kan 'Maasdriel' hiermee een landelijk voorbeeld zijn voor de energietransitie? Ik zou zeggen: kom maar eens kijken! Valt het mee? Nee, het vraagt een uitzonderlijke investering, niet alleen van onszelf maar ook van onze gezinnen en dat valt niet altijd mee.

En dan nog reflecterend op "**Het Gebied is de K(l)as**": de rollen van de Gebiedsmediator en de Gebiedsumpire. Die hebben we nu (nog) niet nodig gehad, al was/is het soms wel heel zwaar. Het is soms vechten tegen de berg op om verbinding te krijgen op het 'algemeen economisch gebiedsbelang' daar waar financiële deelbelangen soms overheersen en 'de markt' als doctrine diep is ingesleten. Ik zou deze twee rollen de komende maanden/jaren graag op afroep beschikbaar hebben!

Een **stelsel verander** je niet snel. Het gaat al hartstikke hard. En we zijn nog maar net begonnen. (Al denk/dacht ik -en denkt mijn gezin- regelmatig: hoe lang hou ik dit nog vol?) Dat het ons in de Bommelerwaard nu 'voor de wind gaat', is een enorme opsteker.

Kader: Wat drijft mij als persoon?

Tijdens de RVO-PTRN bijeenkomst van 24 mei 2018 presenteerde ik met enthousiasme de vruchten van ons project voor een écht coöperatief 'local for local'-energieconcept: Bommelerwaard-Stroom. Tijdens de bespreking merkte één van de deelnemers op: "ja, het concept is kopieerbaar naar andere gebieden, maar het heeft geen zin heeft technische/juridische oplossingen te kopiëren zonder de menselijke dimensie daarbij mee te nemen." Ik was dankbaar voor die opmerking en daar nog wel iets op toelichten in de sfeer van mijn diepere drijfveren.

Naast mijn jarenlange studie van de coöperatie als ondernemingsvorm binnen en buiten de Nederlandse en internationale land- en tuinbouw, en mijn verbinding met het netwerk van De Coöperatieve Samenleving is er nog een ander netwerk dat mij sterk voedt: dat van de internationale **bahá'í-gemeenschap**. Wereldwijd georganiseerd werken bahá'ís aan gemeenschapsofbouw waarbij het materiële en het innerlijke 'net even' in een ander evenwicht zijn. Bahá'ís werken ook systeemontwikkeling, maar dat gaat nog wat verder dan de SDG's en de vernieuwingsruimte die het nieuw Burgerlijk Wetboek biedt, om het zo te zeggen. Het ethisch-juridisch beginsel (ook in het nieuw BW) van "goed doen, niet schaden" is de grondslag van alle religies, waarvan bahá'ís geloven dat die alle één en dezelfde Bron en maatschappelijk-evolutionaire bedoeling hebben. En dat er maar één

menselijke soort is en secundaire kenmerken als geslacht, huidskleur, taal en cultuur enz. niet onderscheidend zijn voor het wezenlijke van de mens. Ieder mens is uniek en 'goed'. Er is daarmee geen voor superioriteit, vooroordeel, buitensluiting, discriminatie, deelbelangen, partijdigheid, uitbuiting, financiële polarisatie enz. Maar hoe doe je dat dan: vanuit een diep besef van het innerlijke één-zijn van de mensheid en daarmee 'goed wereldburgerschap' werken aan de uiterlijke realisatie van 'eenheid in verscheidenheid'? Onder meer door "rechtvaardigheid" (voorbij rechtmatigheid), "samenwerking" (in plaats van concurrentie), "integriteit" en "betrouwbaarheid" (i.p.v. opportunisme), "wederkerigheid" (anders dan extractie), "gematigdheid" en "vrijgevigheid" (i.p.v. hebzucht) te vertalen naar houding, gedrag en het bouwen aan nieuwe structuren. Vanuit dit perspectief is het heel vanzelfsprekend dat, in een wereld waar tot het rampzalige systemisch aan 'duurzaamheid' wordt geknaagd, je "ja" zegt als je wordt uitgenodigd om te participeren in een initiatief tot oprichting van 'een coöperatieve samenleving' en/of waar men op basis van eerlijkheid en inclusie lokale energie-zelfvoorziening nastreeft, met nadrukkelijk een 'lerende houding'. Bijzonder hoe dan verschillende levenslijnen, persoonlijk en professioneel, steeds meer bijeen komen.

*****

Voorgaande reflectie werd, zoals aangegeven, geschreven tussen 28 maart en 1 april 2019. Kort daarna is er veel gebeurd. Ik besloot afscheid te nemen van het Bommelerwaar-bestuur, de facto per 30 mei maar formeel per 1 augustus, en wijdde de zomermaanden (en een deel van de herfst) aan het schrijven van deze rapportage. Intussen werd 20 juni in de gemeente positief besloten ten aanzien van het Bommelerwaar-Green Trust principeverzoek voor het windpark. Het werd -grotendeels door partijpolitieke belangen- uiteindelijk toch nog heel spannend en 'eindigde' in een nipte 10-9 'zege'. Aan het windpark wordt hard verder gewerkt en inmiddels is ook de inschrijving voor deelname aan de tweede en derde zonnedaken geopend.

3. Bommelerwaar als gebiedsgerichte coöperatie

Highlights van dit hoofdstuk:

1. Bommelerwaar is een **gebiedsgerichte coöperatie** met veel elementen afkomstig uit/ passend binnen het Rijnlandse Gebiedsmodel van De Coöperatieve Samenleving;
2. De Bommelerwaar-oprichtingsakte bestaat uit een **Preambule** (zie Bijlage) die uitvoerig de bedoeling van de Coöperatie verwoordt en daarnaast uit de **statuten** zelf, met veel 'deurtjes en luikjes' van wat 'kan';
3. De **doelstelling** van Bommelerwaar (§3.1) kent twee sporen: **concreet** (producten en diensten van/voor leden: 'waar') en **systemisch** (publiek-burgerlijk-private gebiedsontwikkeling op een nieuw speelveld);
4. Statutair en in de praktijk ging veel aandacht uit naar '**waarde/waarden/waardering**', **integriteit** (t.a.v. de doelstelling en 'geld' als middel), en naar gebiedsverbanden, beweeglijke '**governance**' (§3.3);
5. **Borging** van gebiedsinitiatief op deze wijze is nodig om te voorkomen dat je vanuit 'oude' reflexen toch weer op het 'oude' publiek-private speelveld belandt.

3.1 De statutaire doelstelling van Bommelerwaar: twee sporen

Na een korte, intensieve ontwikkeltijd werd Coöperatie Bommelerwaar op 28 juni 2016 opgericht. Meteen na de eerste kennismaking ging het gesprek over de **reikwijdte** van de beoogde coöperatie. Moest die zijn voor zonnepanelen in de gemeente Zaltbommel? Of "duurzame energie" in Zaltbommel? Zou er dan een tweede coöperatie moeten komen voor energie in de gemeente Maasdriel? En dan voor het organiseren van de korte voedselketen nog eentje? En een voor zorg? Voor beide gemeenten afzonderlijk? Hoeveel besturen zou dat allemaal gaan opleveren? En hoeveel administraties, dubbellidmaatschappen, bestuurlijke afstemmingen, concurrerende marketingacties, bezoeken aan de wethouders enz.? We waren er vrij snel uit: één coöperatie voor de Bommelerwaard, het hele eiland tussen de Maas en de Waal, voor zowel duurzame energie als duurzaam voedsel, zorg, mobiliteit enz enz. Zo kwam een activiteitenlijst tot stand beginnend met "(a) Energie" t/m "(z) Overige". Coöperatieve duurzame **gebiedsontwikkeling** in de volle breedte en in de volle samenhang. Zoals een huishouden ook niet behoefte heeft aan alleen energie, alleen voedsel of alleen mobiliteit. En zoals ook de gebiedsopgaven met elkaar verbonden zijn.

De oprichtingsakte van Bommelerwaar werd vervolgens een '**brain dump**' van kennis en inzichten over coöperatie-ontwikkeling van één van haar oprichtingsbestuurders, evenals van ideeën over Rijnlands-coöperatieve gebiedsontwikkeling en de gebiedscoöperatie zoals die leefden binnen De Coöperatieve Samenleving. Een uitgebreide Preambule beschrijft de **bedoeling** van de coöperatie; de statuten de formele juridische bepalingen. Een bespreking van de Preambule is opgenomen als Bijlage. De statuten werden met veel aandacht voor detail geschreven zó dat ze **model** zouden kunnen staan voor andere, nieuwe coöperaties die vanuit hetzelfde gedachtegoed willen ontwikkelen.

De statutaire **doelstelling** van Bommelerwaar luidde/luidt als volgt:

*De Coöperatie heeft als doel: -----
om vanuit burgerlijke zelfopdracht, samenbelang en integriteit verbonden aan universele, coöperatieve
waarden,-----
in verbinding met een regionaal en (inter)nationaal coöperatief ecosysteem,-----
een lerende bestuurlijke, operationele en financiële omgeving te creëren -----
voor de interne en onderlinge levering van een diversiteit aan toegankelijk geprijsde producten en
diensten ('waar')-----*

en voor de **publiek-burgerlijk-private samensturing** op gebiedsniveau, -----
 op een gestructureerd en evenwichtig speelveld, waar geld een middel is en overheid en marktpartijen
 dienend zijn aan het gebied, -----
 ter gezamenlijke realisatie van een humane, veerkrachtige, welvarende en circulaire gebiedseconomie en
 een rechtvaardige, inclusieve, energieke samenleving, -----
 democratisch verankerd in het eigendom en de zeggenschap van de bewoners en de gebruikers van het
 gebied: -----
 de Bommelerwaard en haar kernen zo snel mogelijk energieneutraal, zelfvoorzienend in basisbehoeften,
 financieel onafhankelijk, sociaal verbonden, afvalloos, natuurinclusief, waterveilig en levensloopbestendig! ---

Concreet en systemisch

Er zitten twee lagen/sporen in de Bommelerwaar-doelstelling: 1) concreet “de levering van **waar**” (Bommelerwaar): producten en diensten die bijdragen aan een gezonde gebiedseconomie; en 2) het doorlopen van een proces om daartoe te komen: “publiek-burgerlijk-private **samensturing** op gebiedsniveau op een gestructureerd en evenwichtig speelveld”.

De meeste (lokale duurzame energie)coöperaties houden het bij het **eerste spoor**: de concrete doelstelling. Bijzonder aan de wijze waarop Bommelerwaar dit eerste spoor vormgaf, was het **integrale** karakter: het zou niet alleen gaan om lokale duurzame energie (of nog smaller: zonnepanelen), maar in de volle breedte over gebiedseconomie: energie, mobiliteit, zorg, voedsel, wonen enz. Juist in de verbinding en optelsom van lokale transacties zit een belangrijke kracht. Verderop hierover meer (‘Activiteiten’).

Veel aandacht Bommelerwaar is nadrukkelijk opgericht voor vernieuwing langs het **tweede spoor**. Dat was niet geheel toevallig, want één van de twee kwartiermakers was nauw betrokken bij De Coöperatieve Samenleving, de landelijke gebiedscoöperatie-koepel die een agenda voert op gebiedsgerichte systeemvernieuwing. De Preambule, behorende bij de statuten, beschrijft uitgebreid ‘**de bedoeling**’ van de Coöperatie en daarmee het denken met name achter dit tweede spoor. Zie de **bijlage** voor een bespreking van de **Preambule**.

Bommelerwaar bewandelde beide sporen heel bewust **simultaan**, juist om de beoogde systeemtransitie (tweede spoor) in de praktijk zichtbaar (eerste spoor) te maken en daarmee überhaupt relevantie te geven. Deze rapportage bespreekt vooral de acties langs het **tweede spoor**: de inbedding ervan in de preambule en statuten en onder meer het waarderingsreglement; de concretisering naar gebiedsspelregels incl. een beleidsvisie op de financiering van grootschalige energieprojecten (m.n. windenergie), de ontwikkeling van Bommelerwaar-Stroom, de realisatie van Windpark Hoenzadriel. Dit tweede spoor was belangrijk om het fundamentele doel van een gebiedsgerichte systeemtransitie te kunnen realiseren.

Vragen

3.1.1 Wat vind je opvallend in de statutaire Bommelerwaar-doelstelling? Waarom? .....

.....

.....

.....

.....

3.1.2 Hoe sluit de statutaire Bommelerwaar-doelstelling wel/niet aan bij die van jouw eigen gebiedsinitiatief? ..

.....

.....

.....

.....

.....

3.1.3 In het licht van bovenstaande: hoe zou je de doelstelling van je eigen gebiedsinitiatief willen

(her)formuleren? .....

.....

.....

.....

.....

.....

3.2 Specifieke statutaire keuzes

Niet alleen de Preambule (zie bijlage) maar ook de **statuten** van Bommelerwaard zijn tamelijk gedetailleerd. Dat lijkt wat strijdig met de verklaring in de preambule om “de toekomst niet [te willen] vastleggen en beperken in afspraken en vormen die we met onze blik van vandaag kunnen bedenken”. Het sleutelwoord in de statuten is echter “kan/kunnen”. Er zijn heel veel constructies ingebouwd die middels een bestuurs/ALV-besluit eenvoudigweg kunnen worden geactiveerd. Zie het als een **huis met tal van deurtjes en luikjes**: je hoeft ze niet te openen, maar als je dat wilt, is het gemakkelijk. Het zijn handreikingen om met toekomstbestendige statuten op pad te kunnen gaan en die in hun toepassing kunnen mee-evolueren met de praktijk. Deze statuten profiteren van de ervaring van vele tientallen eerder opgerichte coöperaties; het inbrengen van deze kennis helpt -als het goed is- toekomstige Bommelerwaard-besturen om keuzes te maken die coöperatief en juridisch verstandig lijken. De volledige statuten zijn op verzoek beschikbaar. Hieronder worden een aantal specifieke bepalingen/artikelen toegelicht.

- De **doelstelling** van Bommelerwaard (Artikel 2.1 van de statuten) met twee sporen (concreet en gebiedsoverkoepelend) is in paragraaf 3.1 van dit hoofdstuk al besproken.
- **Waardedefinitie, waarden & winstbepaling.** Een waardedefinitie (Artikel 2.2) is opgenomen voor de inkleuring van die doelstelling (voor zover dat nog nodig was): binnen welke balans willen we omgaan met (het optimaliseren op) materiële/financiële waarde? Er staat: “De Coöperatie houdt bij het nastreven van haar doelstelling, binnen het kader van een verantwoord ondernemingsbeleid, zoveel mogelijk rekening met het maatschappelijk belang en met het duurzaam belang van alle bij de Coöperatie betrokkenen.”

De wijze waarop Bommelerwaard dit maatschappelijk belang beoogt te dienen, is vanuit (menselijke) **‘waarden’**/ intrinsiek gedreven omgangsvormen. Als je bijvoorbeeld ‘inclusief’ wilt zijn, hoe vertaalt zich dat dan door en waartoe dient het? Waarden zijn mooi, omdat ze het sociale verbinden met het menselijke. Ze spreken iets aan dat te maken heeft met de waardigheid van de mens, van ieder mens, op een manier die

aanmoedigt 'elke nieuwe dag beter te maken dan de vorige'. Als je vanuit waarden begint, bouw je iets anders op dan zoals veel bedrijven 'er zijn' en hun waarden -in een al redelijk gunstig geval- terugkijkend benoemen bijvoorbeeld als 'transparant', 'wederzijds vertrouwen', 'professioneel' en 'klantgericht'. Nee: hoe wil je echt zijn? Hoe wil je in de wereld staan en aan welke wereld wil je bijdragen? De Coöperatieve Samenleving besteedde bijna een pagina in haar statuten aan het benoemen van 'universele coöperatieve waarden'. Bommelerwaar omarmde die statutair en benoemde (Artikel 2.4) er een aantal specifiek die zij voor de Bommelerwaard belangrijk vond: zelfredzaamheid, vrijheid, ondernemerschap, rechtvaardigheid, solidariteit, rentmeesterschap en dankbaarheid.

Samenhangend met hoe je omgaat met (maatschappelijk-economische) waarde en waarden, is de statutaire **winstbepaling** (Artikel 17.8): "Het resultaat, zoals dat uit de jaarrekening blijkt, zal worden gereserveerd teneinde daarmee de doelstellingen van de Coöperatie verder na te streven." Maar hier zit een 'deurtje': "De algemene ledenvergadering is voorts bevoegd te besluiten, op voorstel van het bestuur, een deel van het resultaat te bestemmen voor uitkering aan de leden van de Coöperatie naar rato van een zo goed mogelijk passende, bij reglement te bepalen ledenprestatie en een deel voor uitkering van een rendement op Waardebewijzen." Bommelerwaar kán winst uitkeren (en alleen als het bestuur én de ALV dat willen). Zodra zij dat wil doen, kán dat statutair alleen naar rato van een '**ledenprestatie**', waarmee normaliter niet "financiering" wordt bedoeld maar (het volume van) de levering of afname van producten/ diensten.

In de winstbepaling zit voorts nog een luikje naar een andere financieringsvorm: **Waardebewijzen** (Artikel 5). Dit biedt wél een vorm van 'rendement op investering' maar nadrukkelijk met een maatschappelijk profiel. Deze 'waardebewijzen' werd oorspronkelijk als 'winstbewijzen' en in meer detail ontworpen door notaris mr. René Clumpkens, destijds De Brauw Blackstone Westbroek, inmiddels Zuidbroek Notarissen. Hij 'bouwde' de 'maatschappelijke coöperatie' als vervanger van de beoogde, teruggefloten 'Maatschappelijke Onderneming' die als nieuwe rechtsvorm "overheidszorg en publieke voorzieningen" zou vervullen met "zoveel mogelijk ruimte voor maatschappelijke betrokkenheid en eigen initiatief".

3.2.1 *Hoe willen jullie je waardedefinitie, waarden en winstbepaling formuleren? .....*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- **Activiteiten.** Opvallend in de statuten is de activiteitenlijst (Artikel 2.3), beginnend met "(a) Energie" met verschillende deelaspecten voor het opbouwen van een nieuw lokaal/regionaal energiesysteem, en eindigend met "(z) Overige" - want je kunt 'nooit alles vangen' met een lijstje. De activiteitenlijst geeft aan hoe breed de bijdrage van Bommelerwaar aan de gebiedseconomie werd beoogd. Het biedt het bestuur (en het initiatief van leden) alle **ruimte** om op gepaste momenten te verbreden zónder 'buiten het boekje' te gaan. Om praktische, organisatorische redenen (o.a. beschikbaarheid van tijd en financiële middelen) werd vrij snel gekozen voor **focus** op "energie" en daarbinnen eerst vooral op "opwek" van stroom en levering

aan particulieren. Hierachter zat tegelijkertijd een weloverwogen **penetratie-strategie**. Ieder huishouden is volcontinu afhankelijk van stroom. Ieder huishouden heeft een energierekening. In de optelsom gaat het bovendien om grote bedragen. Als je in staat bent de particuliere huishoudens te bundelen binnen één concept/product, dan heb je in één keer het hele gebied ‘binnen’. Energie is een relevant hoge post in de huishoudelijk uitgaven en de energietransitie is zo ‘top of interest’ in de media dat dit een relatief makkelijk ‘product’ is om als coöperatie op te kunnen scoren. Bij Bommelerwaard was/is de gedachte: zodra de mens als particulier ‘meedoet’, zal deze als ondernemer of werknemer, als raadslid of ambtenaar ook andere keuzes willen maken. Bovendien: zodra huishoudens gewend zijn te participeren ‘op een nieuw speelveld’ voor energie, dan wordt vervolgens het instappen in een deelautosysteem van de coöperatie ook lagerdrempelig, of in een local-for-local voedselconcept of in andere activiteiten van de coöperatie. Worden de activiteiten groot, dan kun je ze voor een goede aansturing en beperking van risico (‘domino-effect’) in afzonderlijke juridische entiteiten plaatsen, ónder de coöperatie.

3.2.2 *Hoe (breed) willen jullie je activiteitenlijst maken? Hoeveel ruimte wil je jullie gebiedscoöperatie*

meegeven om op te kunnen acteren in het algemeen belang van (alle huishoudens van) het gebied? .....

.....

.....

.....

- **Integriteit.** Eén ding wil je in ieder geval niet aan het ‘toeval’ overlaten en dat is integriteit. De hele ‘oude’ wereld komt om van het toezicht, de compliance, de verantwoording en de formuliertjes. En in de nieuwe wereld werken we vanuit vertrouwen. Jazeker. En toch: juist bij het betreden van onbekend territorium moet je blind op elkaar kunnen vertrouwen. De ingesleten ‘oude’ patronen zijn zo diep; je kunt het elkaar niet kwalijk nemen dat **‘oude’ reflexen** van tijd tot tijd toch weer de kop opsteken. Dat gebeurt en dat mag, maar het is niet behulpzaam aan het proces en daarom wil je er helder mee om kunnen gaan. Je spreekt gewoon af dat bepaalde zaken niet toelaatbaar zijn, zeker niet zolang alles wat je opbouwt nieuw en onbekend is - en daarna ook niet. Je wilt opbouwen op een solide, gezonde basis en elkaar gemakkelijk kunnen herinneren aan wat dat betekent (bijv: ‘geen projecten doen omdat ze een aantrekkelijke subsidie opleveren’). Bij het leren hoort reflecteren. De toetssteen van de integriteit is daar een heel belangrijke voor. Bommelerwaard volgt de integriteitscode van De Coöperatieve Samenleving en heeft deze integraal in haar statuten opgenomen (waarmee de code voor alle leden geldend is). De code bepaalt dat een lid:

“(a) niets zal doen of (na)laten (i) dat strijdig is de wet, de statuten en preambule van de Coöperatie of (ii) dat de goede naam van of het maatschappelijk vertrouwen in de Coöperatie schaadt, waaronder: misbruik van positie of voorkennis, misbruik van macht of gezag, misbruik door kennelijke ‘doel-middel’ omdraaiing (geld is middel, geen doel), het voeren van verborgen agenda’s; (b) zich zal inspannen naar eer en geweten voor het integer en doelmatig beheer en de duurzame certificeerbare borging van de Coöperatie.”

Een voor Bommelerwaard belangrijke commissie is de **Commissie Integriteit**. Hoewel statutair niet expliciet benoemd, biedt Artikel 9.9 in algemene zin ruimte aan het bestuur om Commissies te benoemen. In het geval van de Commissie Integriteit werd deze (op voordracht van het bestuur) door de ALV benoemd, opdat ze ook ten opzichte van het bestuur neutraal kan opereren. In de praktijk is het vooral het bestuur dat potentiële of vermeende kwesties die (kunnen) raken aan de integriteit van bestuurders of leden aan het oordeel van de Commissie voorlegt. Dat is prettig wanneer het bijvoorbeeld gaat om betalingen waar

bestuurders ontvangend zijn. Maar ook ten aanzien van het acteren van bestuurders, specifiek gedurende de kwartiermakersperiode, is het heel prettig dat er een gremium is dat meekijkt. Het is niet prettig de ALV op te zadelen met kwesties waar zij onvoldoende over geïnformeerd is. Bovendien is het vaak niet behulpzaam voor het proces als vertrouwelijke zaken in al te veel openbaarheid door een al te groot aantal mensen besproken moet worden. Het oordeel van de Commissie Integriteit “wij hebben het in orde bevonden” mag voldoende kunnen zijn. En dat geeft rust op het proces.

Gerelateerd aan geldstromen binnen de coöperatie is het vraagstuk van **waardering**. Bommelerwaar heeft in haar statuten (Artikel 6.2) een **Waarderingsreglement** voorzien dat “de waarden van rechtvaardigheid, wederkerigheid en transparantie respecterend ... de uitgangspunten beschrijft op basis waarvan leden, bestuurders en derden die binnen of vanuit de Coöperatie bijdragen leveren ter realisatie van de doelstellingen van de Coöperatie gedurende en/of bij afsluiting van het boekjaar ook financieel gewaardeerd worden.” Je wilt graag ook financieel recht kunnen doen aan iemand inspanningen, inclusief vergoeding aan bestuurders, welke mogelijkheid de statuten expliciet voorzagen (Artikel 9.10). Maar je wilt wel dat de wijze waarop dat gebeurt ook coöperatief gezien ‘klopt’. Tijdens haar ALV van 4 oktober 2017 is het reglement dat het bestuur hiertoe opstelde, aangenomen. Het is een document geworden ook op basis waarvan het bestuur zijn beleid kan formuleren en de Commissie Integriteit kan toetsen.

Overigens bieden de Bommelerwaar-statuten ook de mogelijkheid van de benoeming van een **Raad van samenhang** (Artikel 12) Een dergelijke raad is anders dan een preventieve/defensieve Commissie Integriteit en werkt juist prospectief. Het is een sparring partner voor het bestuur juist om te kijken of het geheel van het beleid voldoende vervulling geeft aan de doelstelling en de bedoeling van de coöperatie en in die zin ‘kloppend’ is. Deze raad kan evolueren (middels een statutair luikje) en ook de formeel wettelijke taken op zich nemen behorende bij een raad van toezicht, zodra de Coöperatie daartoe is verplicht. In haar huidige fase van ontwikkeling is de Raad van samenhang overigens nog niet in werking gesteld bij Bommelerwaar.

3.2.3 *Wat betekent integriteit voor jullie? Je kunt er vergif op innemen dat bij jullie ook integriteitsvragen gaan spelen, uit voorzorg of omdat dingen mis (dreigen te) gaan. Hier geldt: je moet het dak repareren als het droog is. Hoe gaan jullie de integriteit borgen (en daarmee je Coöperatie)? .....*

.....

.....

.....

.....

.....

- **Flexibele ledenaansprakelijkheid.** Bommelerwaar is een coöperatie die bij oprichting bewust koos voor een ‘coöperatie mét ledenaansprakelijkheid’ (Artikel 8). De onderbouwing van deze keuze is toegelicht in de (bespreking van de) Preambule (zie Bijlage: Preambule onder paragraaf 20). We stellen vaak: de coöperatie is de ‘Barbapapa-rechtsvorm’: erg beweeglijk in de vormen die ze kan aannemen (anders dan bijvoorbeeld de BV en de stichting die veel vormvaster zijn). Deze beweeglijkheid is bijvoorbeeld zichtbaar in de formulering van de ledenaansprakelijkheid bij Bommelerwaar die erg ‘fluïde’ is om recht te doen aan verschillende situaties. De ledenaansprakelijkheid is gedifferentieerd naar verschillende ledencategorieën (Artikel 8.3 volgens de definitie van ledencategorieën van Artikel 3.2), kent de optie van vrijwilligheid (Artikel

8.4), kent de mogelijkheid van uitsluiting (Artikel 8.5) in diverse situaties (bijvoorbeeld minderjarigheid en geldgebrek) en waarbij het bestuur vertrouwelijke, discretionaire bevoegdheid is toegekend. In de Deelnemer-Overeenkomst is gebruik gemaakt van deze uitsluitingsbepaling. Daar is ingebouwd dat deelnemers aan Bommelerwaar-Stroom door de inleg van hun energiebelasting-teruggave (middels cessie) in de Coöperatie gedurende een periode van drie jaar hun ledenaansprakelijkheid stapsgewijs met overeenkomende bedragen tot nul wordt afgebouwd. Meer varianten zijn denkbaar als je ‘iets’ wilt doen met ledenaansprakelijkheid.

3.2.4 *Is aansprakelijkheid ook iets voor jullie coöperatie? Vergroot de mogelijkheid van flexibiliteit de aantrekkelijkheid van (beperkte) ledenaansprakelijkheid voor jullie? .....*

.....

.....

.....

- **Decentralisering van besluitvorming.** Hierboven werd al genoemd de ingebouwde mogelijkheid van het benoemen van (beleidsvoorbereidende en/of beleidsuitvoerende) Commissies en van een Raad van samenhang. Maar er er zijn nog een aantal meer deuren/kamers ingebouwd. Eentje betreft de mogelijkheid van lokale ‘**Afdelingen**’ (Artikel 15). De Bommelerwaard is ‘groot’ en als het inderdaad lukt een fors deel van zijn 50.000+ inwoners bij de Coöperatie te betrekken, is het voorspelbaar dat decentrale participatie en besluitvorming wenselijk wordt. De mogelijkheid gefaseerd een afdelingenstructuur ‘aan te zetten’ is dan een hele handige. Een lokaal bestuur, binnen de coöperatie, kan dan, met een ‘eigen’ deel vanuit de centrale begroting en uiteindelijk onder bestuurlijke eindverantwoordelijkheid van het ‘hoofdbestuur’ besluiten nemen die passend zijn bij de lokale ontwikkeling van de Coöperatie. Er zijn allerlei modaliteiten ingebouwd, die bovendien middels een specifiek Afdelingsreglement nader kunnen worden uitgewerkt. Zo kan bijvoorbeeld een afdeling het recht toekomen (Artikel 15.11) goedkeuring te verlenen aan een bepaald bestuursbesluit dat op dat moment gelijk wordt gesteld met het besluit van de ALV. Ook kan een dorpscoöperatie in één van de (23) kernen fungerend als eigenstandige juridische entiteit een afdeling vormen binnen Bommelerwaar (Artikel 15.12). Naast middelen vanuit Bommelerwaar kan zij dan ook eigen middelen aantrekken. Voor de nauwe afstemming tussen afdelingen en het hoofdbestuur kan vervolgens een voorzittersoverleg worden ingesteld (Artikel 15.7). Ook bestaat de mogelijkheden, wanneer de Coöperatie groot wordt, om een **Coöperatieraad** besluitvormende taken te laten overnemen van ALV (behoudens de wettelijke jaarlijkse taken van de ALV: goedkeuring jaarstukken en enkele andere). De instelling van een dergelijke Coöperatieraad kan het gemakkelijker maken slagvaardig te blijven en een groep leden diepergaand te informeren over de ontwikkelingen van de Coöperatie, waardoor afgewogen besluitvorming kan plaatsvinden. Voor de brede betrokkenheid bij de Coöperatie blijft dan de lokale afdeling functioneren en één jaarlijkse ALV. Deze structuur met afdelingen en Coöperatieraad is nu nog niet geëffectueerd, maar dat kan ‘met een druk op de knop’ gebeuren, bijvoorbeeld wanneer met het eerste windpark het ledenaantal snel groeit.

3.2.5 *Voorzie je dat jullie gebiedscoöperatie ook dusdanig zal groeien dat het verstandig wordt flexibele vormen van besluitvorming te hebben? Of geef je er de voorkeur aan nu simpel te beginnen en*

complexiteit toe te voegen bijvoorbeeld na een statutaire evaluatie over twee of drie jaar of zodra dit echt relevant wordt? .....

.....

.....

.....

- Ultieme borging: hoedsteraandeel.** De preambule en statuten van Bommelerwaard beschrijven nauwkeurig de bedoeling van de Coöperatie. Om de zuiverheid van deze bedoeling te bewaren, werden diverse maatregelen getroffen om de integriteit binnen de Coöperatie te waarborgen. Als ultieme borging was bovendien het instrument van een hoedsteraandeel opgenomen (Artikel 20). Oorspronkelijk ontwikkeld door ‘coöperatienotariss’ Clumpkens, voor de coöperatie als Maatschappelijke Onderneming, beoogt het hoedsteraandeel de statutaire doelstelling te borgen. In de uitleg hebben we het vaak over ‘Doornroosje’: die wordt alleen onder zeer uitzonderlijke omstandigheden gewekt (nl. na 100 jaar door de kus van een prins). De vergadering van houders van een hoedsteraandeel wordt, zoals bepaald binnen de statuten van Bommelerwaard, alleen bijeengeroepen voorafgaande aan een voorgenomen statutenwijziging betreffende de doelstelling van de Coöperatie, een besluit ten aanzien van de zelfstandigheid van de Coöperatie (fusie, overname) en ten aanzien van verandering van het artikel betreffende het hoedsteraandeel zelf. Wanneer het bestuur een voorstel wil doen aan de algemene ledenvergadering die de hoedstervergadering activeert, dan zal deze vanuit de oorspronkelijke bedoeling en het belang van de continuïteit de Coöperatie tot een besluit moeten komen. Zie het als een vorm van ultieme borging om te voorkomen dat een toekomstig bestuur onbedoeld kan afwijken van de oorspronkelijke bedoeling van de Coöperatie. In het geval van Bommelerwaard werd bij oprichting besloten en in de oprichtingsakte notarieel vastgelegd dat beide kwartiermakers de houder van een hoedsteraandeel zouden zijn, evenals coöperatie De Coöperatieve Samenleving.

3.2.6 *Een hoedsteraandeel: is dat ook iets voor jullie coöperatie? Waarom wel/niet? Denken jullie daar allemaal hetzelfde over? .....*

.....

.....

.....

.....

4. Leerpraktijk Rijnlands-coöperatieve gebiedseconomie

Highlights van dit hoofdstuk:

1. De transitie naar 'Systeem B' vraagt om een nieuw speelveld met nieuwe spelregels; deels komen deze vanuit wetgeving (DG REGIO en o.a. de Omgevingswet) en vragen deels ontwikkeling in de praktijk;
2. De Coöperatieve Samenleving ontwikkelde het Rijnlands Gebiedsmodel (RGM ; §4.1) als een samenhangende set gebiedsgerichte systeemregels en instrumenten;
3. Onderdelen van het RGM zijn: de Rijnlandse Gebiedscoöperatie, het Rijnlands Gebiedsarrangement, het gebiedsleerprogramma "Het Gebied is de Klas" en het gebiedswaardeprogramma "Het Gebied is de Kas";
4. De lokale activiteiten van Bommelerwaard 'op een nieuw speelveld' pasten bij een gefaseerde implementatie van het Rijnlands Gebiedsmodel (§4.2) o.a. voor een Omgevingswet-bestendig windpark;
5. Voor verschillende toepassingen werkte Bommelerwaard aan lijstjes met 'gebiedsspelregels' (§4.3) die in samenhang het gebieds(eigen)belang steeds krachtiger verwoordden, met name op het (eigen) winddossier.

4.1 Een nieuw spel op een nieuw speelveld: Het Rijnlands Gebiedsmodel

Zoals in hoofdstuk 3 werd besproken, voorzien de Bommelerwaard-statuten in 'publiek-burgerlijk-private samensturing op een nieuw speelveld'. Dit linkt naar het gedachtegoed van De Coöperatieve Samenleving, dat in dit eerste deel van dit hoofdstuk wordt toegelicht.

Sinds vijf jaar werkt De Coöperatieve Samenleving met haar lidcoöperaties aan de ontwikkeling van een samenhangend instrumentarium voor Rijnlands coöperatieve gebiedsontwikkeling, samengevat "**het Rijnlands Gebiedsmodel**" (RGM). Het RGM gaat over het spelen van een nieuw spel op een nieuw speelveld. Er past bijgaand tekeningetje bij waarin een klassiek voetbalveld (het publiek-private speelveld van overheid en de 'vrije markt') wordt verruild voor een bijzonder voetbalveld met drie speelvakken (publiek-burgerlijk-privaat). Het oude speelveld duidt op de situatie waarin overheid en de grote marktpartijen het spel (om geld) domineren en 'de mens' (in verschillende rollen waarin consument, werknemer en belastingbetaler vooral belangrijk zijn) vanaf de tribune voornamelijk 'toekijkt' en betaalt. Het derde speelveld op het **nieuwe speelveld** is ingeruimd voor het georganiseerde gebied. Er ontstaat hiermee een nieuw spel (doel = algemeen welzijn), met ook nieuwe spelregels, waar nieuwe concepten/producten in het algemeen gebieds(eigen)belang én de verbinding vanuit het gebied/ de gemeenschap met de (lokale) overheid leidend zijn.

Iedereen heeft het over de **transitie** van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving, maar zo lang de spelregels niet veranderen, blijft het oude spel dominant. De nieuwe spelregels vinden we in het Europese rechtssysteem niet bij het DG Mededinging, maar bij DG REGIO, gericht op het bevorderen van de sociale cohesie en de economische structuurversterking van het gebied. (En landelijk o.a. in de Omgevingswet.) Concreet: door het **klimaatvraagstuk** aldus niet te positioneren als een kwestie van markt, maar als maatschappelijke opgave in het algemeen (gebieds)belang, kun je als overheid en gebiedsinitiatief wegblijven van mededinging, verboden staatssteun, aanbesteding enz.

Om dat zorgvuldig te structureren, ontwikkelde DCS het concept van **'het Rijnlands Gebiedsarrangement'** (onderdeel van het Rijnlands Gebiedsmodel), een publiek-burgerlijk-private gebiedsakkkoord dat de nieuwe gebiedsontwikkeling legitimeert en borgt, ter behoud en ontwikkeling van 'gebiedswaarde'. Het concept werd gepresenteerd tijdens de derde DCS-gebiedswaarde-werkconferentie op 2 maart 2017. Het beoogt een akkoord primair tussen de gemeente(n) en een Gebiedscoöperatie, waarbij andere partijen aanhaken, en voorziet in uitgangspunten en afspraken ('spelregels') om gezamenlijk vanuit het gebied de grote gebiedsopgaven aan te pakken. Andere onderdelen van het RGM zijn een zesjarig, Omgevingswet-bestendig gebiedsleerprogramma, **"Het Gebied is de Klas"** (om in de praktijk te leren 'wat er nog niet is') én het gebiedswaarde- en -financieringsprogramma **"Het Gebied is de Kas"**. De inrichting van een Gebiedsfonds (maar dan wel met lokaal 'inclusief' geld als startpunt en daarmee 'onder lokale voorwaarden') kan onderdeel zijn van laatstgenoemde.

Rijnlands

De beide speelvelden, oud en nieuw, worden benoemd als 'Angelsaksisch' vs. 'Rijnlands'. Met de aantekening dat "het Rijnlands Gebiedsmodel" (RGM) van De Coöperatieve Samenleving niet identiek is aan wat regulier verstaan wordt onder het Rijnlands model. Maar er zijn duidelijk wel parallellen. Het **'klassieke' Rijnlandse model** ontstond eind 19e eeuw vooral onder invloed van de Katholieke sociale leer en de sociaaldemocratie en zag zichzelf als 'derde weg' zag tussen het communisme en het neoliberale kapitalisme. Waarden die algemeen als karakteristiek worden gezien voor het Rijnlandse model zijn onder meer respect voor de mens, gelijkwaardigheid, verbinding, vertrouwen, de menselijke maat, vakmanschap, werkplezier, duurzaamheid, waardetoevoeging, kwaliteit en geluk.

Het **Rijnlands Gebiedsmodel** van De Coöperatieve Samenleving borduurt voort op elementen van het klassieke Rijnlandse model maar in een eigen variant. Het RGM is een 'post-verzorgingsstaat' vertaling van het klassieke Rijnlands model naar het tijdperk van de participatiesamenleving en heeft onder meer de volgende kenmerken:

- **Universele, coöperatieve waarden** waaronder inclusie, gelijkwaardigheid, samenwerking, rechtvaardigheid, billijkheid, solidariteit, gastvrijheid van het gebied [NB: zie artikel 2.5 van de statuten van De Coöperatieve Samenleving];
- **Publiek-burgerlijk-privaat** samenspel met een nieuw evenwicht op een **nieuw speelveld** met nieuwe spelregels;
- Inzet op de **sociale cohesie en economische structuurversterking**, de leefbaarheid en duurzaamheid van het gebied in het **algemeen gebiedsbelang**;
- **Coöperatief georganiseerde burgerparticipatie** ter behoud en ontwikkeling van **gebiedswaarde** (als tegenhanger van 'aandeelhouderswaarde') middels het organiseren van transacties ter voorziening in lokale behoeften;
- Gebiedseigen, gemeenschappelijke **bescherming en beheer van de 'commons'** (bodem, water, lucht, biodiversiteit, stilte, landschap, natuur enz.) en de gebiedsgewijze oplossing van gebiedsopgaven, waaronder klimaatproblematiek en een schone, veilige en gezonde leefomgeving;
- Inrichting van **horizontale gebiedsgovernance** vanuit een gebiedsakkkoord ("Het Rijnlands Gebiedsarrangement") verankerd o.a. in de Sustainable Development Goals, het Europese recht van de Regio's en de Omgevingswet;
- De inrichting van een **lerende omgeving** voor de stapsgewijze realisatie van deze doelen middels een meerjarig gebiedsleerprogramma ("Het Gebied is de Klas");
- Implementatie van een gestructureerd **programma voor de waardering, financiering** en (her)verzekering van gebiedswaarde ("Het Gebied is de Kas").

4.1.1 Is het je duidelijk wat het Rijnlands Gebiedsmodel behelst en beoogt? Zo ja, denk je dat het past bij

jullie gebiedsinitiatief om dit model te implementeren? Waarom wel/niet?.....

.....

.....

.....

.....

.....

Het nieuwe speelveld met nieuwe spelregels: 'Systeem B'

Een andere manier om de transitie naar een nieuw speelveld te verwoorden is, zoals De Coöperatieve Samenleving dat doet, in termen van 'Systeem A' (het huidige systeem), 'Systeem A+' (de upgrade/'perfectionering' daarvan) en 'Systeem B' (zoals er binnen De Coöperatieve Samenleving over wordt gesproken)². Deze verschillende 'systeemsettings' laten zich als volgt nader beschrijven:

- **Systeem A** is gewoon het huidige systeem: 'vrije markt' en met concurrentie gericht op aandeelhouderswaarde en daartoe ketendominantie (verticaal); publiek-privaat gestructureerd; zwaar leunend op fossiele brandstoffen. Het 'oude' systeem heeft grote negatieve uitwerkingen zoals klimaatverandering, verlies van biodiversiteit, sociale uitsluiting, polarisering van eigendom/rijkdom en macht. Het zijn logische, systemische uitwerkingen die niet oplosbaar zijn door het systeem zelf ongewijzigd te laten; systeemverandering is daarom nodig. Doen we niets, dan glijdt Systeem A vanzelf en voorspelbaar verder af tot A- of erger dan dat, waarbij we allemaal snel beelden voor de geest krijgen.
- **Systeem A+** is wat je kunt noemen 'de circulaire economie': nog steeds gewoon de vrije markt, gericht op aandeelhouderswaarde én maatschappelijke impact; publiek-privaat georganiseerd met aandacht voor burgerparticipatie, met oog voor (kosten)efficiënt grondstoffen(her)gebruik en het begrenzen van afval, uitstoot en vervuiling; in transitie naar hernieuwbare energie met mede-eigendom van burgers met oog op acceptatie/draagvlak. Veel verbeteringen, maar de systeemmechanismen zelf blijven in wezen ongewijzigd. Er zijn in Nederland honderden lokale duurzame energiecoöperaties (feitelijk vooral vrijwilligersorganisaties/ beleggersverenigingen) en burgerinitiatieven op andere thema's die (aspecten van) A willen verbeteren/verduurzamen. Ook in het bedrijfsleven worden volop initiatieven genomen in de sfeer van A+: duurzame/circulaire bedrijfsprocessen en economie (maar toch met als bottom-line 'winst maken': "duurzaamheid mag niet ten koste gaan van ondernemerschap").
- **Systeem B** is het fundamenteel andere systeem dat De Coöperatieve Samenleving ontwikkelt en met haar leden/lidcoöperaties tracht te implementeren: gebiedsgericht op gebiedsgerichte (van, voor en door het gebied) middels economische actieve gebiedscoöperatie in algemeen gebiedsbelang (horizontaal); publiek-burgerlijk-privaat georganiseerd op een nieuw speelveld en in een nieuw evenwicht; binnen nieuwe (gebiedsgerichte, participatieve) wetgeving (waaronder de Omgevingswet) en de experimenteerruimte binnen de wet en het Europese recht en het beleid voor (Vitale) Regio's, te verankeren binnen een model van nieuwe gebiedsafspraken ('het Rijnlands Gebiedsarrangement'), met het gebied zelf als lerende omgeving ("Het Gebied is de K(l)as") en de 'local for local'-

² Er bestaat ook het werk -in deze terminologie- aan 'Systeem C' voor een gebiedsgerichte, fundamentele persoonlijke en systeemtransformatie, wereldwijd en vanuit een nieuwe ethiek. Zie 'nawoord'.

energietransitie als startmotor voor een veel grotere transitie (naar 'Systeem B') en het geheel als experiment tot een coöperatieve samenleving.

Een **nieuw systeem ('B') neerzetten** vraagt klein te beginnen en dat consequent uit te bouwen. Dat is niet hetzelfde als het inzetten van een beweging van A naar A+ om na vele verbeterstapjes tenslotte bij B terecht te komen. Je kunt niet 'nu A doen' en 'steeds meer B doen' en zo je omgeving meenemen op reis naar B. Daarvoor zijn de systeemkrachten vanuit de gevestigde belangen 'terug naar A' veel te groot en de mechanismen van 'B' te anders. Denk daarbij niet alleen aan de grote gevestigde belangen die bij verandering 'systeemweerstand' oproepen, maar ook aan de enorm diep ingesleten denk- en handelingspatronen waarmee we allemaal 'geïndoctrineerd' zijn zonder ons daar bewust van te zijn: als we even niet opletten denken en doen we gewoon A (of misschien A+). Het afleren van 'A' en het aanleren van 'B' en dat vervolgens consequent neer te zetten vraagt in de praktijk heel veel, zowel mentaal, strategisch als operationeel. Het lijkt aangenamer om te kiezen voor een weg van geleidelijkheid, zeker op momenten van zware belasting en confrontatie met systeemweerstand, maar systemisch is dat niet de juiste routing.

'Systeem B' is meer dan een verzameling 'prototypen' -bruikbare en overdraagbare concepten/producten die ook elders geïmplementeerd kunnen worden. Het gaat vooral om het aanbrengen van een **raamwerk** die de **samenhang en bestendigheid** borgt. Het raamwerk van 'een nieuw speelveld' wordt daarbij op verschillende plaatsen genoemd. Zo schrijft het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (OIM, tegenwoordig OFL: Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving) bijvoorbeeld: "Alleen als we een echt **nieuw speelveld** creëren, kunnen we lokale kennis en creativiteit benutten, beloftevolle kansen pakken en de transities versnellen" (brief aan de kabinetsinformatuur dd. 15 mei 2017). Er zijn nog maar weinig 'modellen' van hoe dit kan worden uitgewerkt. Met directe verwijzing naar het Rijnlands Gebiedsmodel van De Coöperatieve Samenleving doet het OIM in hetzelfde document een (één!) aanbod: "Wij bieden een nieuw kabinet aan het **drie-spelers-model** verder te helpen inrichten." (zie plaatje in Bijlage 2)

Zelfs het Regeerakkoord ("Vertrouwen in de toekomst, 2017-2021", dd. 10 oktober 2017, p. 43, context: problematiek gasboringen Groningen) bezigt de terminologie die elementair is voor het Rijnlands Gebiedsmodel onder het kopje "Regiofondsen voor nieuw perspectief op economische versterking en leefbaarheid": "Voor de **versterking** van de economie en leefbaarheid sluit het Rijk met de provinciale en gemeentelijke bestuurders een tripartiet bestuursakkoord voor een investeringsprogramma gericht op het versterken van de **economische structuur van het gebied**, waarbij een prominente rol voor Groningen op het gebied van energietransitie en duurzaamheid centraal staan".

Ondanks deze 'aanmoedigingen' merken we op dat er **schroom** heerst het nieuwe speelveld te betreden. We zitten in de taaiheid van 'ga je meedoen'? Op veel plaatsen zie je: men blijft op de tribune zitten en neemt het (lege) speelveld in ogenschouw, maar komt niet in beweging (en laat daarmee impliciet gewoon het oude spel weer verder spelen op het 'oude' speelveld). Dat geldt zowel voor de overheid (ambtelijk, bestuurlijk en politiek, zowel bij de gemeenten, in de Regio, de provincies en het Rijk - waar men enorm geoccupeerd is met agenda's die al heel veel vragen - en waarop dit een majeure impact heeft), voor burgers (lokale coöperatieve initiatiefnemers: want als je serieus gaat participeren, vraagt dat een en ander mentaal, in tijd, in leiderschap, maar ook qua organisatie aan de kant van financiële stabiliteit om écht te kunnen investeren in gemeenschapsverbanden) én voor bedrijven (die hier zeker op de korte termijn niet hun belang in zien en met 'overleven' bezig zijn). Het **vraagt heel veel** van mensen (ambtenaren, boeren, professionals, burgers, consumenten enz.), van hun mindset en daaraan voorafgaand hun inborst. Individuele belangen houden elkaar in de greep - de overstap naar het 'algemeen (gebieds)eigenbelang' is nog lastig.

Toch lijkt '**het gebiedsgerichte**' op systemisch niveau wél de oplossing, getuige ook de gebiedsgerichte, participatieve insteek die gekozen is voor de Omgevingswet; de 50%-doelstelling gebiedseigendom binnen het

Klimaatakkoord en de Regionale Energie Strategieën überhaupt; de gebiedsgerichte benadering van de stikstofproblematiek zoals voorgestaan door de Commissie Remkes; de PFAS-problematiek die letterlijk grondgebonden en dus gebiedsspecifiek is; de lokaal/regionale insteek van de Kringlooplandbouw. Met tegelijkertijd een heel duidelijke conclusie: doe je het anders, dan zit **Nederland op slot**.

4.1.2 *Vind je de indeling in A, A+ en B behulpzaam om te duiden wat jullie initiatief behelst? Wat behelst jullie initiatief: A+ of B? Hoe denk je daar te komen: via de weg van geleidelijkheid of door een systemsprong: consequent je op een ander speelveld positioneren en je aanwezigheid daar laten groeien?.....*

.....

.....

.....

.....

.....

4.2 Het Rijnlandse Gebiedsmodel lokaal implementeren

Twee weken na de oprichting van Bommelerwaard, op 12 juli 2016, bevestigde Bommelerwaard haar lidmaatschap van **De Coöperatieve Samenleving**, met het gedachtegoed zij in haar Preambule (zie bijlage 1) en statuten (hoofdstuk 3) al nauw verbonden. Een nieuw spel op een nieuw speelveld - dat was helemaal wat we met Bommelerwaard wilden: zelfredzaamheid binnen eigen gebied door lokale energie-zelfvoorziening, de regie lokaal in eigen hand houden en top-down Rijksdictaten voorkomen, het permanente 'lek' van de wegstromende gebiedsenergierekening dichten, onafhankelijk worden van de grote energiebedrijven en geopolitiek-gevoelige fossiele bronnen, enz. Veel van de activiteiten, vermeld in het 'feitenrelaas' (zie bijlage 2), waren dan ook gericht op de stapsgewijze implementatie van het Rijnlands Gebiedsmodel.

De gebiedscoöperatieve wijze waarop Bommelerwaard zich daarmee inzette voor de grote gebiedsopgave van de energietransitie, met haar aandacht voor een inclusieve, lerende benadering en gewenste samenwerking met het openbaar bestuur, werd **zichtbaar in diverse transitienetwerken** waarin Bommelerwaard en De Coöperatieve Samenleving participeerden: de RVO-DuurzaamDoor Participatietafels Regionale Netwerken, Water, Energie, Onderwijs (Leren voor Morgen) en het RVO-programma Omgeving Ontmoet Omgevingswet; het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (inmiddels OFL: één van de "pareltjes" in de brief aan het nieuwe kabinet van 11 mei 2017); het Programmabureau Aan de Slag met de Omgevingswet; het BZK/VNG-programma "Democratic Challenge"; diverse bijeenkomsten van HierOpgewekt; de Nationale Energiecommissie; en het programma "Verrijkende Landbouw" vanuit het RWS Uitvoeringsprogramma Bodemconvenant. Omgekeerd zijn (onderdelen van) het statutaire model en de Preambule van Bommelerwaard inmiddels door diverse gebiedsgerichte coöperaties dankbaar 'gekopieerd', waaronder Coöperatie Lingewaar, Gebiedscoöperatie Almere, Coöperatief Centrum voor Regionale Voeding, Commoning Meta Amsterdam i.o., en Gebiedscoöperatie IJsseldal.

Van belang bij de implementatie van het Rijnlands Gebiedsmodel is het begrijpen van het belang van de **Omgevingswet** en de link daarmee via De Coöperatieve Samenleving naar **“Het Gebied is de Klas”**. Al op 4 juli 2016 werd deelgenomen aan een landelijke bijeenkomst over de Omgevingswet en vervolgens werd op 6 juli, een week na oprichting, tijdens het allereerste gesprek met de duurzaamheidswethouder van Zaltbommel het belang van deze wet benadrukt. Ten minste de eerste twee jaren die volgden zou het herhaald benadrukken van het belang van deze wet lokale publieke en private weerstand blijven ontmoeten. Voor Bommelerwaar was de wet echter van groot belang: principieel omdat het tot participatie dwong en daarmee het nieuwe speelveld legitimeerde; praktisch omdat de Coöperatie vergunningsplichtige windplannen had. Of verlening van onherroepelijke vergunning (binnen de Wet ruimtelijke ordening) voor het beoogde Windpark Hoenzadriel zou gaan lukken vóór 1 januari 2021 (datum invoering Omgevingswet) was hoogst onzeker. Aangezien de twee samenwerkende gemeenten (Zaltbommel en Maasdriel) bepaald niet vóórliepen op schema voor tijdige implementatie van de Omgevingswet, was dit een probleem. Als men per 2021 namelijk niet klaar zou zijn om nieuwe vergunningen te kunnen verlenen binnen de Omgevingswet, sta je op dat moment volledig stil met je project. De uitspraak van de UvA/DCS-**Oefenrechtbank Omgevingswet** van 17 november 2017 (fictieve casus windpark Notter-Zuna) was onverbiddelijk over het wettelijke beoordelingskader dat vanaf 2021 van kracht zal zijn, evenals over de hoge eisen die de Raad van State dan zal stellen aan burgerparticipatie. Zonder ‘back-up plan’ loop je maar zo tegen enkele jaren vertragingsschade op. Deelname aan het leerprogramma “Het Gebied is de Klas” van De Coöperatieve Samenleving was een belangrijke troef om de gemeenteraad van Maasdriel te kunnen enthousiasmeren over de haalbaarheid van het beoogde windpark. Dit leerprogramma voorziet in een zesjarige couveuse-omgeving die een geleidelijke overgang binnen de Omgevingswet mogelijk maakt.

4.2.1 *Is/gaat jullie gebiedsinitiatief bezig met activiteiten die vanwege hun mogelijke impact op de fysieke leefomgeving **vergunningplichtig** (zullen) zijn? Zo ja, is jullie gemeente tijdig klaar met het accorderen van de nieuwe Omgevingsvisie voor jullie gebied en alle andere zaken die voorwaardelijk zijn voor **nieuwe vergunningen** vanaf 2021? Zo nee op de tweede vraag: wat is jullie **uitweg/oplossing**? .....*

.....

.....

.....

.....

Vanuit Bommelerwaar werd onderstaande **“Verklaring van wederzijds vertrouwen en gedeelde overtuigingen”** getekend voorafgaand aan de windpark-raadsinformatieavond om zo haar deelname aan “Het Gebied is de K(l)as” te bevestigen en het windpark Omgevingswet-bestendig te kunnen positioneren:

"De Coöperatieve Samenleving en lidcoöperatie Coöperatie Bommelerwaar werken vanuit beider statutaire doelstellingen synergetisch samen aan de realisatie van een coöperatieve, publiek-burgerlijk-private, klimaatbestendige, humane **gebiedsontwikkeling**, mede als Dienst van Algemeen Economisch (Gebieds)Belang geborgd op Europese, nationale en decentrale wetten en beleids- en investeringsprogramma's die een dergelijke ontwikkeling ondersteunen en mogelijk maken.

Daarbij wordt, binnen de brede doelstelling van een 'local for local'-transactiesysteem voorzienend in huishoudelijke behoeften en in de optelsom daarvan de realisatie van grote maatschappelijke opgaven van het gebied als geheel, bij aanvang gefocust op een inclusieve, bottom-up en participatieve

energietransitie van, voor en door de Bommelerwaard, op basis van het lerend **Rijnlands Gebiedsarrangement** verbonden aan **“Het Gebied is de K(l)as”**: een certificeerbaar, onderwijskundig, meerjarig gebiedsontwikkelingsproces en een Rijnlands gebiedsbancair waardenmodel gericht op waardebehoud en waardeontwikkeling van de ‘commons’ en de sociale cohesie en economische structuurversterking van het gebied - een en ander zoals beoogd regionaal te verankeren binnen een Omgevingswet-bestendige Regionale Energie Strategie en dito Regio Deal(s), zo mogelijk en wenselijk aangevuld met bijpassende gemeentelijke Deal(s) voor Duurzaamheid.

Dit ter ondersteuning van de gelijktijdig spelende overgang van de Wet op de Ruimtelijke Ordening naar de **Omgevingswet** per 2021 en aansluitend op de komende **Europese beleidsprogramma's**, zoals het negende kaderprogramma voor Research & Development (“Horizon Europe”) en het cohesiebeleid en programma 2021-2027 van de Regionale Structuurfondsen.

Door de samenwerking tussen beide coöperaties zijn de gebiedsfocus en de context van de veranderende Europese en nationale spelregels in lerend, samenhangend en veilig **evenwicht** tot elkaar te brengen. Zo wordt **handelingsperspectief** geboden daar waar overheid en markt alleen en samen niet meer in staat zijn antwoord te geven op de grote maatschappelijk-economische opgaven van deze tijd.”

4.2.2 *Lijkt deelname aan “Het Gebied is de K(l)as” voor jullie een relevante en interessante optie? Zo ja, hoe zou met name de tweede alinea van de hierboven vermelde **Verklaring** (die casus-specifiek is) er voor jullie uit (kunnen) zien? .....*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.3 Oefenen met het ontwerpen van nieuwe spelregels

Het ontwerpen van gebiedsspelregels is van meet af aan een belangrijk aandachtspunt geweest in de beleidsontwikkeling van Bommelerwaard. Al meteen na oprichting raakte de Coöperatie betrokken bij een groot windproject: Windpark Zaltbommel-A2. Het project sleepte al enkele jaren voort, mede vanwege het ontbreken van een participatieplan dat het goedkeuren van de gemeenteraad mocht ontvangen. Het windpark hield de gemoederen flink bezig. Velen meenden dat de locatie was vanwege de nabijheid van woningen op zelfs 290 meter niet geschikt was. De oprichting van Bommelerwaard vond plaats in een laat stadium van de planontwikkeling. Toch werd ons gevraagd invulling te geven aan het participatieplan. Na een eerste kennismaking op 19 juli 2016 werden de Coöperatie op 7 september op het gemeentekantoor uitgenodigd voor een gesprek met de initiatiefgroep van agrariërs/grondeigenaren en de Windunie, een senior ambtenaar en een adviseur die was ingehuurd om het proces vlot te trekken. Om onze positie meteen duidelijk te maken stelden we een A4 op met onderstaande **“Nieuwe Spelregels ‘Coöperatieve Circulaire Gebiedsontwikkeling”** en

overhandigden deze ter vergadering. De ontvankelijkheid voor ‘een nieuw spel’ op ‘een nieuw speelveld’ en onze eerste schets van wat ‘nieuwe spelregels’ konden zijn, bleek op dat moment echter beperkt.

1. “Wij zijn het gebied.

Eenieder die woonachtig, gevestigd en kortstondig of langdurig te gast is binnen het gebied is welkom als mens, als coöperatiedid en klant, deelnemer en organisator, dan wel zijnde overheid of marktpartij als samenwerkingspartner met respect voor de gastvrijheid van het gebied;

2. We zijn integer en we leren.

... indien en zo lang integer handelend vanuit statutair bepaalde universele, coöperatieve waarden, met het 'doen' verbonden aan het 'zijn' en vanuit een lerende houding, individueel en collectief, gericht op competentie- en capaciteitsontwikkeling dienstbaar aan het gebied, met vredige middelen en vanuit het principe van ‘goed doen, niet schaden’;

3. Onze doelstelling is gebiedsontwikkeling.

... om vanuit zelfopdracht dan wel op uitnodiging, en indien onder coöperatieve vlag met bestuurlijke goedkeuring, bij te dragen aan de realisatie van de gezamenlijke gebiedsdoelstelling;

4. We voorzien samen in onze basisbehoeften.

... middels actie gericht op het (levensloop) bestendig zelf-voorzien in de wezenlijke behoeften van de bewoners (d.w.z. burgers, boeren en tuinders, ZZP’ers, MKB, scholen, verenigingen enz) van het gebied, hun huishoudens en gemeenschappen;

5. We versterken gebiedseconomische transacties.

... met circulaire (gebieds)economie als motor voor persoonlijke, gemeenschappelijke en gebiedsontwikkeling en sociale cohesie, waarbij geld middel is en niet het doel, waar de nadrukkelijke voorkeur uitgaat naar de brede inzet van lokaal beschikbaar talent en middelen, zonder afval of afvallers;

6. We investeren samen in gemeenschappelijke infrastructuur.

... met eigendom, investering, rendement en risico van productieve infrastructuur voor het gebied en diens bewoners democratisch gedragen, verankerd, geborgd, bestuurd, beheerd, gedeeld en geëxploiteerd door de georganiseerde bewoners van het gebied met hun samenwerkingspartners;

7. We waarderen ieders gebiedsbijdragen.

... met waardering op grond van de ‘circulaire marktwaarde van grond en gebied’ (© DCS/TSG) en eerlijke, uniforme en transparante vergoeding voor individueel, gezamenlijk en door derden geleverde arbeid, kwaliteit, kapitaal, goederen en diensten, onder afdracht ter versterking van het collectief;

8. We dragen onze bestuurlijke verantwoordelijkheid.

... (be)sturend volgens de principes van goed bestuur en statutair gedefinieerde uitgangspunten voor inclusieve en coöperatieve besluitvorming, beheerst door de kracht van eenheid, de waarde van het argument in groepseigendom en het wegnemen van eventuele bezwaren van (mede)bewoners en samenwerkingspartners;

9. We bewegen (binnen) de wet.

... acterend conform de regels van de (experimenteerruimte binnen de) wet, en gevraagd of volgens aanbod bijdragend aan bevorderlijke wetsvernieuwing, op alle niveaus van gemeentelijk tot Europees en participierend namens het gebied;

10. We verbinden met het grotere geheel.

... en strategisch in samenhang met coöperatieve gebiedsontwikkelingen elders in het regionale en (inter)nationale coöperatieve ecosysteem, vanuit wederkerigheid kwaliteit, middelen en 'uitgevonden wielen' delend, immer in harmonie met de ecologie en het hoogste belang van alle wereldburgers.”

4.3.1 *In welke van de hierboven genoemde (aanzetten) tot gebiedsspelregels kun je je (vooral) vinden? .....*

- # .....
- # .....
- # .....
- # .....
- # .....
- # .....

Niet uit het veld geslagen, stelden we als oprichtingsbestuur kort daarop een document op getiteld **“Positionering Coöperatie t.a.v. duurzame energie-investeringen in de Bommelerwaard”** (15 September 2016). Hiermee beoogden we niet alleen de leden helderheid te verschaffen over onze coöperatieve koers, maar ook externe partijen uit te nodigen om “binnen het geformuleerde kader samen te werken”. Het stuk verwoordt dat Bommelerwaard een ander speelveld voorstaat (#20), waar we anders om gaan met geld (#6: niet het doel) en we volgens de nieuwe waarderingsgrondslag (#22: 'circulaire marktwaarde van grond en gebied' - en dus niet een lineair-commerciële of exponentieel-speculatieve waardering) een bijpassende vergoeding voor grondeigenaren en projectontwikkelaars voorstonden. Het was een belangrijk document voor de beleidsbepaling van de Coöperatie. Extern, bij de gemeente Zaltbommel en de initiatiefnemers van het Zaltbommel/A2-windpark, kon het nog niet in een vruchtbare bodem landen.

“Doel

1. **Energie-neutraal.** Eén van de doelen van Coöperatie Bommelerwaard is de snelst mogelijke realisatie van een circulaire, energie-neutrale Bommelerwaard. Dat wil zeggen: de consumptie, zo veel mogelijk gereduceerd door energiebesparende maatregelen, van duurzame energie opgewekt binnen de Bommelerwaard, en regionaal ‘gebalanceerd’, mede door smart grid en opslagcapaciteit.
2. **Beleidsdoelstellingen.** Coöperatie Bommelerwaard wil zich hiermee graag inzetten voor de realisatie van de mondiale, Rijks-, provinciale en gemeentelijke energiedoelstellingen en daartoe in partnerschap met de overheid optrekken.
3. **Samenwerking.** De Coöperatie realiseert zich dat zij niet over de expertise en financiële middelen beschikt om dit op korte termijn eigenstandig te kunnen realiseren. De Coöperatie werkt daarom graag samen met andere partners binnen en buiten het gebied. Ze nodigt deze partners uit mee te denken binnen het kader zoals hier geschetst en nodigt graag verbeteringen uit - we zijn tenslotte allemaal aan het leren.

Transacties bundelen

4. **Gescheiden transacties.** Traditioneel worden productie/levering en afname van energie als afzonderlijke transacties gezien op twee gescheiden markten, waar beide het ‘marktspel’ wordt gespeeld. Op beide markten is de burger (als consument en als belegger) prijsnemer.
5. **Verdeeld gedrag.** De burger reageert op steeds goedkopere aanbiedingen (als consument) en participeert in projecten waarvan de rendementen aantrekkelijk lijken. Hij meent zo zijn belang het beste te dienen. Opgeteld betaalt de burger (als consument) echter het rendement dat hij zelf ontvangt en stelt (als financier) de producent in staat dit zo te doen en daar diens marge aan te onttrekken.
6. **Robuust energiesysteem.** Tegelijkertijd ontstaat er niet een robuust energiesysteem dat voldoende voortvarend de duurzame doelstellingen realiseert, en dat bovendien door complexe geo-politieke spanningen beheerst wordt, waar de samenleving als geheel niet beter van wordt. Geld speelt een

lastige rol in dit verband: waar geld het doel wordt, verdwijnen de werkelijke doelen naar de achtergrond.

7. **Belasting.** Overigens betaalt de burger als belastingbetaler nog een derde keer mee: voor energieproductie worden flinke subsidies gegeven.
8. **Bundelen op gebiedsniveau.** Coöperatie Bommelerwaard wil deze twee transacties (levering en afname, en met belasting erbij: drie transacties) bundelen op gebiedsniveau en zo de burger zeggenschap teruggeven over de voorziening in deze belangrijke basisbehoefte. Voor de burger is energie een basisbehoefte en een kostenpost. De burger ziet zichzelf niet als de financier van een business case. En dat is ook niet nodig.
9. **Betaalcapaciteit.** Door productie en afname van energie op gebiedsniveau te bundelen, ontstaat een stabiel energiesysteem. Zolang de Bommelerwaard bewoond blijft, zal er vraag zijn naar energie en daarmee ook de betaalcapaciteit voor energie. Door deze betaalcapaciteit in te zetten / te committeren als investeringskapitaal, kan het gebied zijn eigen energieproductie financieren.
10. **Energie(systeem) kopen.** Het lijkt op het verschil tussen een huis huren en een huis kopen: als je huurt, blijft het geld wegstromen; als je koopt, is na aflossing het huis van jezelf. Op termijn is de laatste vaak goedkoper; het geeft ten minste een onafhankelijker beleving. Op dezelfde manier kun je ook kijken naar energie kopen ('een huis huren') of zelf je energie produceren ('een huis kopen').
11. **Collectief handelen.** Op het niveau van individuele huishoudens zien en doen we het al wel: zonnepanelen op het dak. Ook bedrijven wekken soms zelf hun energie op. Alleen voor wat je tekort komt of over hebt, vinden nog energietransacties plaats met het energienet. Op collectief niveau gebeurt het, behalve bij sommige grootschaliger zon-projecten, eigenlijk niet. Nu zijn er wel windmolens van burgers. En er zijn burgers die windenergie afnemen. Maar zelden gaat het om dezelfde, ene groep mensen. Het blijven toch vaak dubbele markttransacties. Als burgers investeren in energieprojecten waar ze zelf ook afnemen (mogelijk zelfs "coöperatief"), blijkt dat er toch vaak nog weer een initiërende partij uit de ruif eet.
12. **Coöperatief circulair.** Er is voor de burgers maar één manier om uit deze 'markt' te ontsnappen: het samen zelf doen, middels coöperatie-vorming. Vanuit de coöperatie kunnen de burgers samen hun energieproductie ('huis') kopen, zoveel als ze samen aan energie nodig hebben. 'Circulair': met het sluiten van de economische (en ecologische) kringloop op gebiedsniveau. Zonder dat je kunstmatig tegen elkaar wordt uitgespeeld, ten behoeve van de marge van een derde.
13. **Verantwoordelijkheid.** Door de vrijwilligheid weg te nemen, d.w.z. *binnen* de keuze tot consumptie+productie, ontstaat een situatie waar eenieder zijn gedeelde verantwoordelijkheid oppakt. Bovendien neemt iedereen zijn eigen deel van de verantwoordelijkheid, namelijk overeenkomstig de omvang van het gebruik van energie. Zo werken we individueel én gezamenlijk (coöperatief gebundeld) aan de realisatie van de doelstelling - en gaat het, mogelijk na aanvankelijke weerstand, op termijn sneller en komen we vóerder.
14. **Rondstromen.** In plaats van dat geld uit het gebied blijft wegstromen, gaat geld op deze manier rondstromen binnen het gebied. Zeker vanaf het moment dat de voorfinanciering voor de initiële investering ('de windmolen') is afgelost, wordt dat heel aantrekkelijk. En vanaf het begin van het proces versterkt de gezamenlijkheid al de sociale verbondenheid binnen het gebied. Wat ook goed is voor de bedrijvigheid. Wij menen dat circulaire gebiedsontwikkeling uiteindelijk in het belang is van ons allen, bewoners en ondernemers.
15. **Gebiedseconomie.** De ontwikkeling van een circulair gebiedsenergiesysteem, op deze wijze bezien, is een belangrijk onderdeel van gebiedseconomie en gebiedsontwikkeling. En daar hebben alle gebiedsbewoners baat bij: goed voor het vestigingsklimaat, de voorzieningen, de waardeontwikkeling van de huizen, enz.

Uitnodiging aan gebiedsbewoners

16. **Zelflevering.** Vanuit dit perspectief wil Coöperatie Bommelerwaard de komende jaren medebewoners uit de Bommelerwaard uitnodigen duurzame energie te gaan consumeren die we zelf samen binnen het gebied gaan produceren.
17. **Tijdelijkheid.** Omdat we nu allemaal al energie consumeren en lokale productie doorlooptijd vraagt, beginnen we met een tijdelijke oplossing. Het plan is als volgt:
  - We beginnen met de centrale inkoop van lokale, groene energie (zo dicht mogelijk elders uit het land. Terwijl we productiecapaciteit opbouwen binnen de Bommelerwaard, vervangen we deze stroom van ‘buiten’ steeds meer door onze eigen energie uit de Bommelerwaard.
  - We beginnen echter niet met een ‘enkelvoudige’ transactie: het kopen van stroom. Dan zouden we namelijk toch weer terugvallen naar het ‘oude’ marktdenken. Aan het contract tot inkoop van groene, lokale energie is daarom van meet af aan verbonden de ‘vervangingsinvestering’ voor het ontwikkelen van productiecapaciteit in de Bommelerwaard.
  - Voor de wijze waarop we die investeringsbijdrage vragen en hoe dat is verbonden aan de afname van stroom, hebben we verschillende mogelijkheden uitgewerkt.
  - Coöperatie Bommelerwaard sluit op korte termijn een overeenkomst met een energiebedrijf om de levering van lokale groene stroom aan Bommelerwaard-klienten te verzorgen. Dat dus gaandeweg vervangen zal worden door stroom uit wind, zon, warmte en/of water uit de Bommelerwaard zelf. Ook dan blijft de Coöperatie een energiebedrijf nodig hebben voor het transport van de energie en het ‘balanceren’ (afstemmen van actuele productie en consumptie).
18. **Voorfinanciering.** We menen dat er in de Bommelerwaard voldoende geld aanwezig is om als gebied onze eigen energie te kunnen produceren. In feite is alleen al de optelsom van onze gezamenlijke energierekeningen over de komende tien jaar voldoende om de benodigde productiecapaciteit te financieren. Als iedereen die voor lokale groene stroom uit de Bommelerwaard wil kiezen zich ook voor de langere termijn aan afname wil verbinden, dan is eigenlijk alleen de voorfinanciering het probleem. Daar zijn weer andere oplossingen voor denkbaar.

Uitnodiging aan gebiedspartners

19. **Aansluiting.** Er zijn op dit moment al enkele bestaande initiatieven binnen de Bommelerwaard om groene energie te gaan produceren, zowel op gebied van zon als wind. Met al deze initiatieven wil Coöperatie Bommelerwaard zich graag verbinden, aansluitend bij bovenstaande visie.
20. **Speelveld en spelregels.** Bommelerwaard definieert bovendien een ‘speelveld’ waar zij graag contracteert en waar overheid, marktpartijen en de georganiseerde burgerij evenwichtig en dienend aan het gebiedsbelang samenwerken. Bij een dergelijk nieuw speelveld hoort ook het schrijven van nieuwe spelregels. In twee bijlagen bij dit document zijn speelveld en spelregels nader verbeeld en uitgewerkt. De Coöperatie doet geweld aan haar eigen doelstelling als zij buiten dit speelveld contracteert en dat zou haar bestuur in een lastige positie brengen.
21. **Verbinding op doelstellingen.** Bommelerwaard onderzoekt de doelstellingen van deze initiatieven en om te beoordelen hoe zeer deze aansluiten bij de coöperatieve doelstelling ten aanzien van de economische en sociale gebiedsontwikkeling van de Bommelerwaard. Als ‘geld’ de expliciete of impliciete, uiteindelijke doelstelling is van deze initiatieven, dan zal het vinden van deze aansluiting niet een gemakkelijke opgave worden.
22. **Vergoeding.** Coöperatie Bommelerwaard is er vóór dat initiatiefnemers van projecten, aansluitend bij de doelstelling van circulaire gebiedsontwikkeling, passend worden beloond. Passend wil ten minste zeggen transparant en uitlegbaar. En passend bij de geleverde bijdrage, inclusief het risico dat initiatiefnemers daarbij lopen. Als dat een permanente bijdrage betreft, dan past een permanente beloning. Voor elke vorm en hoogte van beloning geldt het belang van gezonde gebiedsontwikkeling

en daarmee van alle bewoners en ondernemers als uitgangspunt. Wij zien als bijpassende waarderingsgrondslag die van de ‘circulaire marktwaarde van grond en gebied’ (© DCS/TSG).

23. **Zeggenschap.** De betrokkenheid van Coöperatie Bommelerwaard beperkt zicht niet tot het financiële deel van het eigendom. Ook zeggenschap is van wezenlijk belang. Het deel van de zeggenschap waarin zij dan met name geïnteresseerd is, is het borgen dat wat de doelstelling van het initiatief is, ook de doelstelling blijft. En dat bijvoorbeeld ‘geld’ van middel niet toch tot doel verwordt.
24. **Mobiliseren.** De kern van de participatie van Coöperatie Bommelerwaard ligt evenwel op het mobiliseren van gebiedsbewoners aansluitend bij de doelstelling van de Coöperatie. Zij doet dit door communicatie en het betrekken van leden bij een grote diversiteit aan gebiedseconomische transacties die aansluitend bij de behoeften van de huishoudens (particulier en zakelijk) en daarmee het gebied. In partnerschap met derde organisaties wil zij graag deze bijdrage inbrengen.
25. **Learning Lab.** Een andere kwaliteit die Coöperatie Bommelerwaard kan inbrengen, vanuit haar verbinding landelijk met De Coöperatieve Samenleving en regionaal Gebiedscoöperatie Rivierenland en het aan haar verbonden Coöperatief Energie Diensten Bedrijf Rivierenland, is de ontwikkeling van een ‘Learning Lab’ in relatie tot de (experiment)wetsomgeving en in het bijzonder de Omgevingswet. Zo werken we samen en met gebiedspartners aan behulpzame wet- en regelgeving voor coöperatieve circulaire gebiedsontwikkeling.

4.3.2 *Idem: Welke van de hierboven genoemde (aanzetten tot) gebiedsspelregels waar je in kunt vinden?*

Welke, meen je, hebben een hoge prioriteit bij jullie? Kun je kort motiveren waarom?.....

- # .....
- # .....
- # .....
- # .....
- # .....
- # .....

Tijdens insprek-beurten in diverse commissie- en gemeenteraadsvergaderingen in beide gemeenten, in brieven, persoonlijke gesprekken en eigenlijk bij elke gelegenheid waar we een kans schoon zagen, probeerden we het denken in termen van een ‘**nieuw speelveld**’ met een Gebiedsarrangement voor gebiedsgerichte waarde-ontwikkeling in het algemeen gebiedsbelang steeds weer te stimuleren, hopende dat door de kracht van herhaling en de onvermijdelijk toenemende urgentie van de problematiek, de geesten zouden rijpen. Zo grepen we ook de verkiezingsperiode van maart 2018 aan om het duurzaamheidsdenken te stimuleren. We schreven in november 2017 een ‘handreiking’ voor de verkiezingsprogramma’s en verspreidden deze onder de diverse fracties van beide gemeenten. Uit de samenvatting die we daarna maakten van de verschillende programma’s konden we knippend en plakkend eigenlijk ook ons eigen ‘programma’ compileren. Zo lazen we bijvoorbeeld: “D66 wil de komende jaren alles op alles zetten voor de energietransitie, waarbij de Bommelerwaard zo snel mogelijk energieneutraal en klimaatbestendig wordt. Samen met inwoners en ondernemers stelt de gemeente hiervoor een “**Gebiedsarrangement**” op.” Kijk, de geesten rijpten!

Daags na de verkiezing, op 24 maart, stuurden we een uitgebreide brief aan alle (nieuwe) gemeenteraadsleden met daarin een “**Voorstel voor klimaat/energieparagraaf in uw nieuwe coalitieakkoord**”, hopende dat men

dit zou meenemen bij de onderhandelingen over de twee nieuwe coalitieakkoorden. In het document was het volgende tienpuntenlijstje opgenomen:

1. “Wij kiezen als gemeente nadrukkelijk voor een **‘local for local’-benadering**: besparing, opwek, levering en opslag van duurzame lokale energie in [Maasdriel/Zaltbommel] (op initiatief en met meerderheidseigendom) van, voor en door in beginsel alle bewoners en ondernemers in ons gebied, waarbij lusten en lasten zo eerlijk mogelijk worden gedeeld en geldstromen zoveel mogelijk binnen eigen gebied blijven;
2. De gemeente zet zich in voor een gezamenlijk gedragen **Gebiedsenergiestrategie**, aansluitend bij een regionale energiestrategie en het Gelders Energieakkoord, waarbij de gemeente op voorhand geen specifieke vormen van energie-opwek uitsluit en er nadrukkelijk aandacht uitgaat naar (het bevorderen van) verbindingen tussen bedrijven en burgers en naar meekoppel-kansen met andere maatschappelijke gebiedsopgaven;
3. Om dit juridisch te borgen start de gemeente onderzoek met als beoogd resultaat zo spoedig mogelijk een **Gebiedsarrangement** te kunnen implementeren binnen de Europese spelregels van het Regionale Beleid (‘sociale cohesie en economische structuurversterking van het gebied’) om een gecoördineerde gebiedsaanpak mogelijk te maken die dienend is aan het algemene belang van de bewoners, ondernemers en organisaties in [Maasdriel/Zaltbommel; de Bommelerwaard];
4. De gemeente zoekt hierbij zoveel mogelijk de **samenwerking** met de gemeente [Zaltbommel/ Maasdriel] voor de gezamenlijke opgave op het niveau van de Bommelerwaard en ondersteunt mede daartoe het **Duurzaamheidsplatform Bommelerwaard**;
5. De gemeente volgt hierbij tevens de aanpak van het **Interbestuurlijk Programma** voor afstemming binnen de Regio Rivierenland en met de Provincie, het Rijk en het Waterschap;
6. Met oog op de verankering van de local-for-local Gebiedsenergiestrategie in het Gebiedsarrangement neemt de gemeente stappen om op korte termijn klaar te zijn voor invoering van de **Omgevingswet** en start daartoe, in gezamenlijke verantwoordelijkheid ook van inwoners, ondernemers en andere belanghebbenden, een Omgevingsdialoog leidend tot een breed gedragen Omgevingsvisie als basis voor een Omgevingsplan - en benut vooruitlopend op de formele invoering van deze wet (2021) experimenteerruimte om al te kunnen handelen in de geest ervan;
7. De gemeente biedt **ondersteuning aan gezamenlijke initiatieven** van burgers en bedrijven die zich met gedurfde plannen, een zo groot mogelijk draagvlak, breed verspreid eigenaarschap en democratische besluitvorming inzetten voor de realisatie van onze klimaat- en energiedoelen;
8. Voor deze ondersteuning werkt de gemeente een breed **pakket van maatregelen** uit, waaronder versnelde vergunningsprocedures, het (laten) uitvoeren van onderzoek, het openstellen van communicatiekanalen, het verruimen van subsidies, het beschikbaar stellen van gemeentetaken en gemeentegronden, inzet van energie-stages voor ambtenaren, opheffing van legesheffing, het verstrekken van gemeentegarantie voor deugdelijke investeringsplannen en voorts binnen mogelijkheden al het overige voor versneld resultaat;
9. Wanneer lokaal initiatief **onvoldoende krachtig** blijkt om de gestelde doelen te bereiken, kan alsnog besloten worden om het initiatief aan ‘de markt’ over te dragen.”

4.3.3 Nogmaals: In welke van de hierboven genoemde (aanzetten tot) gebiedsspelregels kun je je

(vooral)vinden? Motiveer waarom. ....

.....

.....

□ # .....

□ # .....

Een andere lijst als aanzet tot **gebiedsspelregels** werd samengesteld in vervolg op de -voor Bommelerwaar- geslaagde gemeenteraadsvergadering dd. 28 maart 2019, toen unaniem de motie werd aangenomen om een positief raadsbesluit over ons principeverzoek mogelijk te maken. De bedoeling van deze nieuwe lijst was een soort gezamenlijke verklaring te ondertekenen waarin het College van Maasdriel en Coöperatie Bommelerwaar samen uitwerking zouden geven aan gemeentelijke en gebiedscoöperatieve **uitgangspunten/voorwaarden** voor de ontwikkeling van grote lokale duurzame energieprojecten. Op aandringen van windpartner Green Trust werd het lijstje echter nog niet gedeeld met de Gemeente (maar is daarmee niet minder bruikbaar voor coöperatieve initiatieven elders in het land). Het puntenlijstje (geformuleerd als één zin) luidde als volgt:

1. “Passend binnen het **Klimaatakkoord**: ten minste 50% van het eigendom (eigen vermogen) van alle nieuwe grote (vergunningsplichtige) energieprojecten komt in breed lokaal eigendom;
2. Met als doel in het algemeen maatschappelijk en economisch (gebieds)belang zo veel mogelijk de **waarde binnen het gebied** te (be)houden en te ontwikkelen (hetgeen ook bijdraagt aan draagvlak);
3. Bestendig binnen de **Omgevingswet**: o.a. met lokale zeggenschap over energievormen en locatiekeuzes (binnen de daartoe wettelijk en beleidsmatige begrensde mogelijkheden) volgens een breed participatief proces, integrale benadering van gebiedsopgaven, met evenwichtige belangenafweging en het voorkomen en zo nodig compenseren van schade;
4. Primair en allereerst ter voorziening van de **lokale stroombehoefte** van (deelnemende) huishouders, overige kleinverbruikers en bedrijven -in die volgorde- in de Bommelerwaard;
5. **Zonder drempels** die kunnen beletten dat iedereen (ongeacht inkomensniveau) kan deelnemen, bijvoorbeeld door koppeling van (het opbouwen van) mede-eigendom aan het betalen van de energierekening (waartoe de Postcoderoos-regeling zeer geëigend is);
6. Met **aantrekkelijk voordeel** voor deelnemers ook op de korte termijn: voorziening in (lokale) duurzame energie zonder investering en meerkosten; profiterend van energiebelasting-teruggave en eventuele subsidieregelingen; en winstdeling - alles binnen de financiële ruimte die daarvoor is;
7. Met **evenwichtige vergoeding** voor (naburige) grondeigenaren, omwonenden en de gemeenschap;
8. In **co-regie** met de (beide) gemeente(n in afstemming) ten aanzien van het planologische traject van locatiekeuze, de vergoedingssystematiek, bestemming gemeenschapsvergoeding (beheer Windfonds) en gebiedscommunicatie;
9. En met **overheidsparticipatie**: het verlenen van ambtelijke ondersteuning en bestuurlijke beschikbaarheid, procedurele optimalisatie en gunstige voorwaarden voor o.a. het aantrekken van leningen, vergroening van leges en mogelijke financiële participatie door de Gemeente;
10. In het lokale gebiedsbelang tijdig gebruik makend van de (experimenteer)ruimte binnen landelijke en Europese **wet- en regelgeving en fondsen** en onze ervaring te benutten en aan te bieden als **leercasus** voor lokaal, regionaal, provinciaal en landelijk beleid;

En nemen voor bovenstaande, mits met wederzijdse goedkeuring, te verankeren in een nadere, meerjarige, periodiek bij te stellen **gebiedsovereenkomst** voor een voorspoedige en veilige energietransitie, aansluitend bij landelijk en Europees beleid en wet- en regelgeving, gericht op de leefbaarheid, duurzaamheid, sociale cohesie en economische structuurversterking van ons gebied.”

4.3.4 Over welke **aanvullende zaken** wil je ook spelregels opstellen voor jullie gebied? Welke spelregels passen daarbij, vind je? .....

- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....

4.3.5 Op basis van je antwoorden hierboven jij 'de' **spelregels** zou moeten schrijven voor het spel dat jullie willen spelen **in jullie gebied**: hoe zouden ze eruit zien? (En hoe zou je tewerk willen gaan om er draagvlak voor te krijgen/ met wie wil je ze samen schrijven/vaststellen?).....

- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....

5. Overdraagbare resultaten/ prototypes

Highlights van dit hoofdstuk:

1. Twee (zoals door RVO-DuurzaamDoor gewenste) overdraagbare concepten/**prototypes**: 'Local-for-local'-Stroom en het Rijnlands Gebiedswindpark;
2. Kenmerkend voor '**Local for local**'-Stroom (§5.1) is: 'local (productie) for local (consumptie)'; 'all-inclusive': voor iedereen met een energierekening; stroomafname = investering ('energie-rekening-neutraal'); lokaal waardebehoud;
3. Bij het **Gebiedswindpark** was doorslaggevend: positionering 'gebieds(eigen)belang + zelfregie + RES-druk + participatiedwang van Omgevingswet + eindigheid Postcoderoos + Gebiedswaarde (§5.2);
4. De **Rijnlandse Gebiedscoöperatie** is, vanuit het statutaire ontwerp van Bommelerwaar en de leeromgeving die zij gedurende de kwartiermakersperiode bood, zichtbaar geworden als derde prototype;
5. Bij de combinatie van deze prototypes past een **gebiedsvriendelijk gemeentelijk energietransitie-beleid**, met diverse genoemde uitgangspunten die de implementatie van het Rijnlands Gebiedsmodel bevorderen.

De Bommelerwaar-kwartiermakersperiode leverde een aantal 'overdraagbare prototypes' op. Naast de gedetailleerde uitwerking van Bommelerwaar als Gebiedscoöperatie 'op papier' (zie o.a. hoofdstuk 3 en bijlage 1), de een enorme inspanning die werd verricht om het publiek-burgerlijk-private gebiedsdenken te laten landen (bijlage 2) en dit te vertalen naar het spelen van een nieuw spel met nieuwe spelregels op een nieuw speelveld (hoofdstuk 4), was er ook concreet resultaat. In dit hoofdstuk bespreken we **twee 'prototypes'** die ontwikkeld werden voor toepassing door Bommelerwaar vanuit de bedoeling om ook elders breed toepasbaar te zijn: **Local-for-local**'-Stroom (in de Bommelerwaard: "Bommelerwaar-Stroom") en **het Rijnlands Gebiedswindpark** (in de Bommelerwaard: Windpark Hoenzadriel). Mede door de succesvolle implementatie van deze twee prototypes draagt de ervaring van Coöperatie Bommelerwaar ook bij aan een derde prototype: de **Rijnlandse Gebiedscoöperatie**. Deze drie prototypes passen naadloos binnen **het Rijnlands Gebiedsmodel** (zie hoofdstuk 4), zoals ontwikkeld door De Coöperatieve Samenleving.

Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op (bewerkingen van) eerdere publicaties geschreven in opdracht van RVO: JLE2017121 ("Een écht coöperatief 'local for local'-energieconcept: Bommelerwaar-Stroom") en DD2201853 ("ParticipatieProeftuinen Bommelerwaard: Bottom-up energietransitie binnen de Omgevingswet").

5.1 'Local-for-Local'-Stroom

Stroom is stroom, zou je denken, en technisch gezien is dat zo, maar sociaal/coöperatief gezien kunnen de verschillen groot zijn. Wat lokale duurzame energiecoöperaties veel doen is het **wederverkopen** van stroom, geleverd door een energiebedrijf van stroom elders opgewekt. Het wederverkopen van stroom is gemakkelijk (en bijna was Bommelerwaar er ook mee begonnen, middels het concept 'Betuwestroom'). Het **investeren/ beleggen** van geld in een -hopelijk goed renderend- energieproject kan ook overal. Maar de twee te verbinden: het zelf opwekken van de stroom die je ook -jarenlang- wilt afnemen en daaruit je rendement op investering (nl. het vervullen van een behoefte) te halen - dat is een moeilijker opgave. De fiscale 'Postcoderoos-regeling' biedt echter op prettige wijze de hand

'Local-for-Local'-Stroom (met als toepassing in de Bommelerwaard: Bommelerwaar-Stroom) is een **coöperatief diep doordacht** concept, lerend van de oude land- en tuinbouwcoöperaties. Wat vanuit de coöperatieve theorie (en praktijk) gezien van doorslaggevende betekenis is, is dat binnen de coöperatie verschillende 'ledenrelaties'

gebundeld zijn: transactie, investering, zeggenschap, gemeenschap en 'het leren'. In de vennootschappelijke wereld is de specifiek belangrijke band tussen de 'transactierelatie' en de 'investeringsrelatie' juist doorgeknipt. Voor coöperatie-ontwikkeling is de **koppeling** met name van deze twee relaties (en natuurlijkerwijs dan ook met de zeggenschap) enorm van belang. Het gaat hier namelijk om het bundelen van de belangen binnen de coöperatie. Het centrale belang is de behoefte van de leden (van waaruit de transacties voortkomen). Investing is noodzakelijk om in die behoefte te kunnen voorzien, maar niet een eigen doel. Daarin zit het grote verschil met de vennootschappelijke onderneming, waar rendement op investering wél centraal staat. Als je binnen de coöperatie de investering los maakt van de transactierelatie, krijg je interne **belangenconflicten** die de ontwikkeling van de coöperatie zullen ondermijnen. Concreet: we investeren in energie, niet omdat we behoefte hebben aan winst uit energie, maar omdat we behoefte hebben aan (betaalbare) schone energie.

Coöperatief gezien zijn de **sterke punten** van 'Local-for-Local'-Stroom:

1. Leden zijn actief **betrokken** bij beleid en strategie voor de duurzame ontwikkeling van eigen gebied;
2. **Inclusiviteit**: iedereen kan deelnemen omdat een voorafgaande investering niet verplicht is;
3. **Solidariteit** met medebewoners met een (te) kleine beurs (middels een solidariteitsfonds);
4. Investing door trouwe **productafname** van leden: goede belangenbundeling, geen 'meeliftgedrag';
5. Goede **prikkel** om in te stappen door gedeeltelijke energiebelasting-teruggave op de korte termijn;
6. De **winst** is voor de leden zelf - naar rato van productafname (en niet: op basis van investering);
7. **Vraaggestuurd** met daardoor beperkt investeringsrisico en daarmee goed opschaalbaar;
8. Is vanuit de gebiedsbenadering goed verbonden aan de lokale **energie-doelstelling**;
9. Gemakkelijk **uit te breiden** met elektrisch (deel)vervoer, energiebesparing van huizen enz.

Doordat 'Local-for-local'-Stroom **voor iedereen toegankelijk** is (voor iedereen met een energierekening en dat is iedereen) kan het individuele behoeften/transacties verbinden aan het algemeen gebiedsbelang en aan de maatschappelijke gebiedsopgaven. Dat is de kern. Onderstaand is de 'technische samenvatting' van het product Bommelerwaar-Stroom dat het document "**Een écht coöperatief 'local-for-local'-energieconcept: Bommelerwaar-Stroom**" (RVO JLE2017121) vermeldt. De juridisch geformuleerde Deelnemer-Overeenkomst evenals de marketing-vertaling ("Bommelerwaar-Stroom Krant" dd. 11 juli 2018) van het product zijn op verzoek beschikbaar.

"Je energierekening is je investering"

Het is zo simpel als *"Ik leg mijn energierekening in voor een duurzame Bommelerwaard; we krijgen er een lokale energiefabriek voor terug"*. Alle details staan in de Deelnemer-Overeenkomst. Heb je vragen? Zie de veelgestelde vragen op de website, mail info@bommelerwaar.nl of bel de Helpdesk: 06-4498 8005.

Deelname en lidmaatschap (Artikel 2 Deelnemer-Overeenkomst)

- Je tekent de Deelnemer-Overeenkomst (online of een printje) en vinkt diverse keuze-opties aan;
- De 'postcoderoos'-regeling (energiebelasting-teruggave!), vereist dat je lid wordt van de coöperatie;
- Als lid heb je statutair bepaalde rechten en plichten, waaronder (jaarlijkse) contributie en stemrecht;
- Voor draagkrachtige leden geldt als onderpand voor bancaire leningen en alleen in geval van faillissement een ledenaansprakelijkheid tot € 1.000, die binnen vijf jaar afbouwt naar nul.

Stroomlevering en overstappen (Artikel 3)

- De stroom die we opwekken, leveren we -nu alleen nog- aan Huismerk Energie (HME) in Nijmegen;
- Wie ook echt onze eigen stroom wil afnemen, dient dus naar HME over te stappen (*via onze website*);
- Overstappen is niet verplicht - maar biedt een aantal extra (financiële) voordelen;
  - Overstappers krijgen voorrang bij inschrijving / koppeling aan energieprojecten;
  - Wat HME voor onze stroom betaalt, is wat jij aan HME betaalt (voor je kale 'leveringstarief');

- Profiteer van mogelijke marge op stroom-opwek (bijschrijving op je Ledenkapitaalrekening);
- Vanwege inkomstenderving (30% per kWh) geldt voor *niet*-overstappers een inhouding op de energiebelasting-teruggave (nu ±€ 2 ct/kWh);
- Van HME ontvangt de Coöperatie een jaarlijkse bonus voor iedere overgestapte deelnemer;
- Je bespaart € 50,00 aan jaarlijkse administratiekosten.

Kapitaalinleg en energiebelasting-teruggave (Artikel 4) & Beëindiging (Artikel 5)

- Deelname geeft (ook niet-overstappers) 15 jaar lang recht op energiebelasting-teruggave;
- Deze teruggave (€ 12,65 ct/kWh in 2018) ‘cedeer’ je als automatische **kapitaalinleg** in de coöperatie;
- We bestemmen hiervan € 10 ct/kWh voor aflossing van (bancaire) energieproject-leningen;
- Het restant (€ 2,65 ct/kWh in 2018) komt op je Ledenkapitaalrekening en valt na 5 jaar vrij;
- Dit restant kun je beschikbaar stellen voor deelnemers met kleine beurs (“solidariteitsfonds”);
- Jouw verbruik en onze opwek-kosten (nu: ±€ 1,00/kWh) bepalen de hoogte van je kapitaalinleg;
- Voor rentelasten op (bancaire) leningen geldt een opslag op deze € 1,00/kWh van nu ±15%;
- *Na aflossing* besluiten we jaarlijks over de uitkering van het surplus energiebelasting-teruggave;
- Een inhouding (€ 2 ct/kWh) op mogelijke uitkering zal gelden voor de ontwikkeling van de coöperatie;
- Wie zijn kapitaalinleg (zonder renteopslag) ineens wil bijdragen, profiteert meteen van de uitkering;
- Deelname eindigt bij overlijden of verhuizing ‘naar buiten’; de kapitaalinleg is dan overdraagbaar;
- Andere ‘stoppers’ betalen hun restant kapitaalinleg, tenzij er een wachtlijst is.

5.1 Past ‘**Local-for-Local**’-Stroom als concept en product bij wat jullie voor ogen hebben om in jullie gebied ‘de motor’ aangezet te krijgen? Waarom wel/niet? .....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

5.2 Het Rijnlands Gebiedswindpark

Een windpark is een windpark - dat is op zich niet zo spannend: een aantal **windturbines** op een rij. Er zijn een paar fabrikanten. Ze staan op een specifieke locatie en hebben een majeure impact op de leefomgeving: uitzicht/landschap, slagschaduw, geluid, trillingen, schade aan vogels en natuur, elektromagnetische straling (?). Sommige plekken zijn gelukkiger gekozen dan andere en een zorgvuldige inpassing is daarom van belang. Verder hebben ze een majeure impact op grondstoffengebruik (vnl. beton en staal) met hun eigen ‘duurzaamheidsfootprint’ en worden voor de magneet een aanzienlijke hoeveelheid schaarse en schadelijke aardmetalen gebruikt (waaronder meestal Neodymium). Ook dat dringt tot kritische afweging. Een Duitse fabrikant maakt grote windmolens van hout en dat lijkt in termen van grondstoffengebruik (behoudens de magneet) en zelfs CO2-opslag een interessant alternatief. Het deel dat windmolens vanuit het lokale perspectief vooral ‘**spannend**’ maakt, is de economische doelstelling die ze dienen: (1) zijn ze een nieuw markeringspunt voor grote winsten die concentreren in de handen van weinigen, of: (2) kunnen ze een voertuig zijn voor een systeemtransitie die zich in het maatschappelijk domein uit in termen van brede gebiedswaarde-ontwikkeling?

Want het **verschil is groot**. We zeiden steeds: “we zijn tegen windmolens, maar we zijn wel voor windmolens”. Die windmolens die partijen neerzetten om zichzelf te verrijken en ons met de lasten laten - die hoeven we echt niet! Maar als we er in slagen een **model te ontwikkelen** waarmee we grootschalige lokale duurzame energie-opwek kunnen verbinden aan (de som van) de lokale energie-vraag, dan hebben we goud in handen voor ons eigen gebied en tegelijkertijd de sleutel voor de Regionale Energie Strategie, hier en ook elders in het land.

Bommelerwaar werkte de afgelopen drie jaar aan een windpark dat nadrukkelijk het genoemde doel van **systeemtransitie** beoogde te dienen: een windpark ‘**van, voor en door**’ het gebied en als motor achter de gebiedsgerichte energietransitie en de Rijnlandse gebiedsontwikkeling. De uitdaging is: kun je de molens zo ontwikkelen, aanbieden en ‘verkocht’ krijgen (aan beoogde omwonenden, deelnemende afnemers, binnen de lokale politiek en aan marktpartijen met wie je samenwerkt) dat ze daadwerkelijk in het algemeen gebieds(eigen)belang gaan ‘draaien’? Kortom, het prototype van het ‘Rijnlands Gebiedswindpark’ gaat over **positionering**, over inhoudelijke argumentatie en het structureren van eigendom en stroomlevering. Dit prototype is vanwege dit laatste aspect - het structureren van eigendom en stroomlevering een **tweelingzusje** van ‘Local-for-Local’-Stroom.

Het ‘historisch feitenrelaas’ (zie Bijlage 2) benoemt alle belangrijke stappen die Bommelerwaar de afgelopen drie jaar zette om het Windpark Lage Rooijen/Hoensdriep tot de fase van een geaccordeerd principeverzoek te krijgen. De **360°-‘turnaround’** die de gemeenteraad van Maasdriel hierbij maakte, was hoogst opmerkelijk. Hoe werd dat bereikt? Om dat te duiden zijn onderstaand enkele passages overgenomen uit het document “Participatie-Proeftuinen Bommelerwaard: Bottom-up Energietransitie binnen de Omgevingswet” (RVO DD2201853) die de kern van de positionering weergeven, die er in hoge mate verklarend voor was dat de gemeentepolitiek overstag ging, zelfs zo dat eerst niet alleen het Bestuursakkoord werd opengebroken, maar uiteindelijk zelfs nog de coalitie brak.

Wat was de argumentatie van -blijkbaar- een ‘offer you can’t refuse’?

1. Parijs, het Klimaatakkoord, het Gelders Energieakkoord en de energieopgave binnen de Regionale Energie Strategie Rivierenland dwingen af dat er **lokaal geïnvesteerd** móet worden en aangezien we in de Bommelerwaard heel fors meer consumeren dan produceren is er serieus werk aan de winkel;
2. De gemeente Maasdriel is sterk gehecht aan **behoud van lokale zelfregie**, waar het coöperatieve aanbod om in dit proces zoveel mogelijk gezamenlijk op te trekken, bij de locatiekeuze en zelfs met de uitnodiging om vanuit financiële betrokkenheid zelf ook voordeel te behalen, nauw aansloot;
3. Het windplan is **Klimaatakkoord-bestendig**, want o.a. aan de vraag om 50% breed lokaal eigendom wordt voldaan;
4. Het plan is (ondanks dat de Gemeente nog niet klaar is) **Omgevingswet-bestendig** door deelname van Bommelerwaar aan het landelijke gebiedsleerprogramma “Het Gebied is de K(l)as” (DCS/RVO);
5. Dit plan positioneren we in het ‘**algemeen economisch gebieds(eigen)belang**’ (i.p.v. het commerciële belang van een ontwikkelaar met enkele boeren), want is bedoeld voor álle huishoudens (en overige kleinverbruikers) in de gemeente;
6. **100% van de stroom lokaal**: dit ene windproject voorziet in potentie 10.000-12.000 lokale huishoudens (de hele gemeente!) als coöperatieve eigenaren/stroomafnemers - en daarmee is de coöperatie straks (en dus nu al) een gebiedspartij van betekenis;
7. Bommelerwaar-Stroom: **zonder voorafgaande inleg**: iedereen (in de Bommelerwaard) met een energierekening (iedereen dus!) kan stroom afnemen en dus -zonder nog een investering op eigen dak- energieneutraal worden voor (ten minste) hun (huidige) stroomverbruik;
8. Bestemming van een deel van de winst **voor de gemeenschap**: o.a. zonnepanelen op (alle) verenigingsgebouwen, bijdragen voor speelplaatsen enz. - mede in beheer van de Gemeente;

9. Eerlijke verdeling van lusten en lasten: een **goede compensatieregeling** voor (direct) omwonenden die uitgenodigd worden zelf mee te denken hierover en überhaupt de ontwikkeling van het plan;
10. Beoogd de eerste grote windmolen(s) van Nederland (deels) gestructureerd binnen de financieel aantrekkelijke **Postcoderoos-regeling** - maar daar is wel **haast bij** aangezien de toekomst van deze regeling vanaf 2020 onzeker is.

Belangrijk is vast te stellen dat wat Bommelerwaard met het Windpark Zaltbommel-A2 niet lukte, hier wel lukte: een windpark inclusief van, voor en door het gebied zelf en als motor voor de brede lokale gebiedseconomie. Het lukte doordat we heel **consequent ons positioneerden op het nieuwe speelveld**: gebiedsgericht in het algemeen gebieds(eigen)belang. Ook belangrijk is vast te stellen dat, als we bij het Zaltbommelse park opportunistisch waren geweest en een principiële insteek hadden geofferd voor het succes van 33% eigendom in een windpark op het 'oude speelveld' van rendement op investering - we dit windpark Hoenzadriel waarschijnlijk niet voor elkaar hadden gekregen, d.w.z. niet alsnog op het nieuwe speelveld. Daarmee illustreert dit project het prototype van het **'Rijnlandse Gebiedswindpark'**.

Het is de volgende combinatie van kenmerken die dit Gebiedswindpark bij beoogde realisatie **uniek (maar navolgbaar)** maakt in Nederland:

1. In het algemeen **gebieds(eigen)belang**: coöperatief eigendom en iedereen mag lid worden;
2. 100% van de stroom voor de **huishoudens** en kleinverbruikers van Maasdriel en de Bommelerwaard: iedereen energieneutraal voor het huidige stroomverbruik;
3. Dit park heeft straks **10.000 mede-eigenaren**: alle afnemers van de stroom, niet als beleggers maar als afnemers;
4. In lijn met het **Klimaatakkoord**: **50%** breed eigendom van de lokale bevolking;
5. **Zonder voorafgaande inleg**: iedereen (in de Bommelerwaard) met een energierekening (iedereen dus) kan stroom afnemen;
6. Als het tijdig lukt - het eerste grote windpark van Nederland binnen de **Postcoderoos-regeling**;
7. Eerlijke verdeling van lusten en lasten: een **goede compensatieregeling** voor (direct) omwonenden;
8. Bestemming van een deel van de winst **voor de gemeenschap**: o.a. zonnepanelen op verenigingsgebouwen;
9. Beoogd **Omgevingswet-bestendig** door deelname aan het leerprogramma "Het Gebied is de Klas";
10. Gerealiseerd sámen met een **gemeenteraad** die een 360° ommezwaai maakte.

5.2 Denk je dat het **model van het Gebiedswindpark** kan werken om ook in jullie gebied grootschalige energieopwek voor elkaar te krijgen? Wat zijn de argumenten waarvan je verwacht dat die bij jullie (ook) zouden aanslaan? Welke niet? Welke argumenten zou je aanvullend willen aanvoeren? .....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

□ .....

□ .....

5.3 Naar een gebiedsvriendelijk energietransitie-beleid

Vanuit het denken en de ervaring met Bommelerwaar-Stroom, met de ontwikkeling van windenergie, gesprekken rondom de Regionale Energie Strategie, de Omgevingswet en de interactie met de beide gemeenten in het gebied wordt onderstaande lijst met suggesties voor samenhangende ‘**beleidsuitgangspunten**’ voor een gebiedsvriendelijke energietransitie aangereikt, hopen de dat dit in verschillende gebieden in het land behulpzaam kan zijn:

1. Vanuit gebiedsrentmeesterschap en -ondernemerschap

We zijn allemaal verantwoordelijk voor de kwaliteit van het leven van de huidige en toekomstige generaties en daarmee voor de kwaliteit van onze fysieke leefomgeving. De opgaven van het gebied in de huidige tijd vragen om gedurfd initiatief, eendrachtig en daadkrachtig handelen, innovatie en wendbaarheid. Overheid en gebied trekken hierbij samen op in lokaal partnerschap: publiek-burgerlijk-privaat op een nieuw speelveld.

2. Doelgericht op het Klimaatakkoord en de regionale energieopgave

De gemeente committeert zich aan de klimaat- en energiedoelen die landelijk, provinciaal en regionaal zijn of nog worden gesteld binnen de kortste termijn die op één van deze niveaus wordt gesteld. Dit impliceert dat ten minste 50% van het eigendom (eigen vermogen) van alle nieuwe grote (vergunningplichtige) energieprojecten komt in breed lokaal eigendom. Voor het bestaande beleid en het nieuwe beleid (Omgevingsvisie, RES, warmtevisie enz.) van de gemeente is/wordt dit derhalve het uitgangspunt. Dit impliceert een forse opgave voor lokale energieproductie binnen de gemeente middels grootschalige energieprojecten, waarbij alle opties worden open gehouden.

3. Gebiedswaarde binnen het gebied houden

Energieprojecten bevorderen, in algemeen economisch gebiedsbelang, het behoud en de ontwikkeling van de waarde van het gebied (‘gebiedswaarde’), daarbij primair aansluitend op de behoeften (aan energie) van de bewoners en economisch gevestigden in het gebied (oftewel: de gebruikers). De zeggenschap over, en het rendement op investeringen (oftewel het eigendom) wordt belegd bij een zo groot mogelijk aantal gebruikers die hiertoe collectief zijn georganiseerd met oog op de financiering van zelfvoorzieningscapaciteit. Bij concurrerende voorstellen wordt voorrang gegeven aan een voorstel met een hoger lokaal eigendomspercentage met een groter aantal deelnemers.

4. Evenwichtige verdeling van lasten en lusten

De energietransitie komt in de juiste versnelling door haar ‘van de mensen’ te maken. Windmolens veroorzaken in verschillende opzichte overlast: tijdens werkzaamheden, door verlies van productieve (veelal landbouw-)gronden, door verlies van leefcomfort voor (direct) omwonenden en mogelijke waardedaling van huizen, en door schade aan natuur en landschap. De lusten die hier tegenover staan (schone energie, financieel voordeel en werkgelegenheid) dienen daarom aan zoveel mogelijk mensen ten goede komen, direct omwonenden voorop. Bovendien is een goede compensatieregeling gewenst voor de direct omwonenden die de lasten het meeste dragen.

5. 'Local for local', aantrekkelijk en zonder drempels

Lokaal op gewekte energie is primair bestemd ter voorziening in de lokale energiebehoefte. Alle energie (van alle grote energieprojecten) wordt allereerst tegen minimaal marktconforme condities voor lokale consumptie aangeboden ('first right of refusal'), waarbij ten minste 50% beschikbaar gesteld aan particulieren en overige kleinverbruikers in het gebied, vervolgens voor lokaal grootverbruik en daarna buiten het gebied. Coöperatief is het streven naar 100% lokale afzet aan huishoudens en overige kleinverbruikers. Dit kan geschikt door gebruik te maken van de Postcoderoos-regeling en levert bovendien aantrekkelijk voordeel op voor deelnemers op de lange, maar ook op de korte termijn. Deze voordelen zijn: voorziening in (lokale) duurzame energie; maximalisering van kostenbesparing; profiteren van energiebelasting-teruggave en eventuele subsidieregelingen; vergoeding voor beschikbaar gesteld kapitaal; een zo aantrekkelijk mogelijke winstdeling - alles binnen de beschikbare lange termijn financiële ruimte. Het model van 'Local for local'-Stroom borgt dat er geen toetredingsdrempels zijn die deelname (ongeacht inkomensniveau) kan beletten, doordat een koppeling is ingebouwd van (het opbouwen van) mede-eigendom met de betaling van de energierekening.

6. Met behoud van lokale regie en overheidsparticipatie

Grootschalige lokale duurzame energieprojecten is primair een aangelegenheid van het gebied: gemeente en bewoners/ondernemers. Behoud van lokale regie staat voorop. Voor het structureren van vergunningstrajecten wordt een regiegroep beoogd met twee vertegenwoordigers gemeentelijk vanuit RO/ Omgevingswet en Duurzaamheid; een vanuit het lokale initiatief; een vanuit de ontwikkelaar van buiten het gebied/ de samenwerkingspartner van het lokale initiatief; en een vanuit de omwonenden. Deze regiegroep draagt zorg voor de goede afstemming ten aanzien van het planologische traject van locatiekeuze; de compensatie/vergoedingensystematiek; toezicht op de bestemming van gemeenschapsvergoedingen ('Windfonds'); en de kwaliteit van de gebiedscommunicatie en de (financiële/eigendoms)participatie. De Gemeente ondersteunt de opstart en professionalisering van lokaal initiatief middels het beschikbaar stellen van procesgelden; het verlenen van ambtelijke ondersteuning en bestuurlijke beschikbaarheid; procedurele optimalisatie; en het optimaliseren van financiële condities t.a.v. het aantrekken van leningen (gemeentelijke leenvoorwaarden of kredietgarantstelling), vergroening van leges en eventuele financiële participatie. Indien beschikbaar biedt de gemeente zelf ontwikkel-locaties aan, al dan niet in combinatie met een vergunning, allereerst aan lokaal initiatief.

7. Bestendig binnen de Omgevingswet

Ook voorafgaand aan de inwerkingtreding van de Omgevingswet dienen nieuwe, grootschalige energieprojecten te voldoen aan de eisen die de Omgevingswet stelt ten aanzien van integrale benadering van gebiedsopgaven; participatie en lokale zeggenschap over energievormen en locatiekeuzes; evenwichtige belangenafweging; en het voorkomen en zo nodig compenseren van schade. De Gemeente(n) werken aan een Omgevingswet. De gemeentelijke energiestrategie past binnen die Omgevingswet en de Regionale Energie Strategie en deze worden met participatie vanuit het gebied vormgegeven. De Gemeente ondersteunt participatie in het landelijke gebiedsleerprogramma "Het Gebied is de Klas" om de lokale energieprojecten gedurende een zesjarige overgangstermijn bestendig te maken binnen de Omgevingswet en participeert zelf ook.

8. Evenwichtige grondopbrengsten

Brede gebiedswaarde impliceert een evenwichtige vergoeding voor (naburige) grondeigenaren, omwonenden en de gemeenschap. Voor vergunning komen alleen in aanmerking energieprojecten met een nader te reguleren maximum optelling van eenmalige en periodieke vergoedingen. Speculatie met grondposities wordt actief tegengewerkt binnen het vergunningentraject. De hoogste mate van integriteit wordt in acht genomen bij de afweging van locatiekeuzes/grondposities opdat mogelijke belangenverstremming wordt voorkomen.

9. Gebiedspartnerschap

Met de gebiedscoöperatie wordt gewerkt aan een partnerschap om de lokale energiestrategie optimaal vorm te geven in het algemeen economisch gebieds(eigen)belang. Beoogd wordt te komen tot een meerjarige, periodiek bij te stellen gebiedsovereenkomst (het Rijnlands Gebiedsarrangement) voor een voorspoedige en juridisch veilige energietransitie, aansluitend bij landelijk en Europees beleid en wet- en regelgeving, gericht op de leefbaarheid, duurzaamheid, sociale cohesie en economische structuurversterking van het gebied. En daarbij in het gebiedsbelang tijdig gebruik te maken van de (experimenteer)ruimte binnen de wet en landelijk en Europees beschikbare fondsen voor de ontwikkeling van vitale regio's. De keuze ligt lokaal voor om volgens die methodiek in gezamenlijkheid vervolgstappen te nemen; op systeemniveau een doorbraak.

5.3 *Helpt jullie deze opsomming van beleidsuitgangspunten, passend bij het Rijnlandse denken in termen van 'local for local'-energiezelfvoorziening, bij hoe jullie in jullie gebied willen omgaan met de lokale energietransitie en het gesprek dat je daarover voert met je lokale overheid? Welke elementen wel/niet? Welke verbeteringen wil je voorstellen? .....*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6. Reflectie en Conclusies

6.1 Reflectie als coöperatie-ontwikkelaar (1)

Sinds ik me in 1993, in de eindfase van mijn Wageningse studie agrarische economie, begon te verdiepen in de **coöperatie**, richtte ik me lange tijd op de gevestigde coöperaties in de land- en tuinbouw in binnen- en buitenland. Ik leerde over de bestendigheid van het coöperatieve model en hoe het van belang is de coöperatie juist te structureren. Daartoe keken we naar een aantal **relaties** tussen lid en coöperatie: de transactierelatie waar het allemaal om te doen is; de investeringsrelatie die 'noodzakelijk kwaad' is; en de bestuurlijke relatie om de juiste oriëntatie te bewaren om eerste twee relaties te dienen. Daar voegden we aan toe de gemeenschapsrelatie - want leden vormen ook een collectief met eigen waarden waardoor men zich wil verbinden met de coöperatie; en de relatie van 'het leren' want het is in het belang van het collectief dat alle leden als lid/ondernemer voorop blijven lopen. Uniek aan de coöperatie was en is dat ze stuurde op deze vijf relaties **als bundel**.

De vraag die centraal stond, was: hoe kon je de coöperatie zo structureren dat deze als systeem **zichzelf versterkend** ontwikkelde in plaats van zichzelf **uithollend**? Zo hield ik jarenlang een lijst bij van de wereldwijd 500 grootste food- & agri-coöperaties en zag hoe velen door de kracht van hun marktpositionering en ledenverbondenheid en geholpen door het coöperatieve instrument van fusies, hun posities bestendigden. Tegelijkertijd viel het me op dat er coöperaties waren die het moeilijk hadden en het pad insloegen externe financiering, beursnotering en/of stapsgewijze verkoop. Wat verklaarde het **verschil**?

Essentieel bleek (naast het maken van strategisch goede keuzes) het bewaren van de 'bundel' en dat met name de **'keiharde koppeling'** tussen de transactierelatie en de investeringsrelatie en daarbinnen toch de juiste -ook financiële prikkels in te bouwen. Bij het loslaten van deze koppeling - dat was waar het mis ging. Voorbeelden daarvan waren vrijwillige ledenfinanciering, intern verhandelbare vermogensvormen en eigen vermogen ingebracht door derden, als gevolg waarvan het **'rendementsdenken'** een leven begon te leiden binnen de coöperatie. Dat riep dan spanning op ten aanzien van de aantrekkelijkheid van de ledenprijs, waar het allemaal primair om te doen was, maar waar 'het rendement' aan knaagde. Het Angelsaksische denken leidde ertoe dat de financiële waarde van de coöperatie zichtbaarder werd, daar strategisch op gestuurd begon te worden, en dat leidde dan tot spanning o.a. bij een vergrijzend ledenbestand: hoe zit het met de balans tussen wat ik 'erin' stop (oorspronkelijk als onderdeel van mijn ondernemerschap) en wat ik 'eruit' haal (inmiddels als belegger)? Coöperaties die aan dat denken ten prooi vielen, vaak na het aantrekken van een gevierde CEO met een (beurs)vennootschappelijke achtergrond, waren de coöperaties die op het 'zichzelf uithollende' spoor terecht kwamen. Het werd voorspelbaar. Zoals de beursgang van ForFarmers in 2016, tien jaar eerder al toen men begon met de stapsgewijze individualisering van het vermogen dat tot dan toe veilig collectief 'in de dode hand' had gezeten. En zo waren me wereldwijd tal van voorbeelden opgevallen. Het leidde tot het onderstaande plaatje met **coöperatieve ontwikkelingsfasen** met daarin een belangrijk **kruispunt**: ergens kon een route tot ontmanteling ingezet óf kon tijdig vanuit een verzakelijkte/geinstitutionaliseerde praktijk een revitaliseringsprogramma de coöperatieve route worden her-bestendigd.

Met het VN-Coöperatiejaar 2012 maakte ik de overstap naar vooral de nieuwe coöperaties. Vanuit jarenlang onderzoek- en advieswerk t.a.v. (statutair, reglementair en beleidsmatig) verankerde structuren van gevestigde coöperaties rondom 'het kruispunt' begon ik 'groepen' te helpen bij de oprichting van hun coöperatie. Door golf van ZZP'ers en de beginnende transitie naar de participatiesamenleving, beide als reactie op de toenemende privatisering en verharding van het commerciële denken, beleefde het **coöperatieve model** een **herwaardering**. Na de financiële crisis van 2008 werd de behoefte aan meer coöperatieve waarden in de

economie wereldwijd gevoeld. Het was een mooi moment om het geleerde vanuit de ‘oude’ coöperatieve praktijk beschikbaar te maken voor het nieuwe dat was begonnen te groeien. En zo kwam ik via de oprichting van de Gebiedscoöperatie Rivierenland bij De Coöperatieve Samenleving en vervolgens bij Bommelerwaard terecht. De eerder geleerde lessen o.a. over de bundel van coöperatieve ledenrelaties, met name de koppeling tussen transactie en investering, nam ik mee. In het plaatje van coöperatie ontwikkelingsfasen dook ik in de diepte van de beginfasen van oprichting en kwartiermaken (in mijn oorspronkelijke plaatje de ‘pioniersfase’ genoemd). Wetende welke fasen zullen volgen: kun je een nieuwe coöperatie vanuit de basis nadrukkelijk ‘coöperatief verstandig’ neerzetten? Het DCS-gedachtegoed over het Rijnlandse gebiedsdenken kwam daar bij.

6.2 Samenvatting van (overdraagbare) resultaten

Vanuit voorafgaande hoofdstukken zijn belangrijke (overdraagbare) resultaten vanuit de Bommelerwaardkwartiermakersperiode onder meer de volgende:

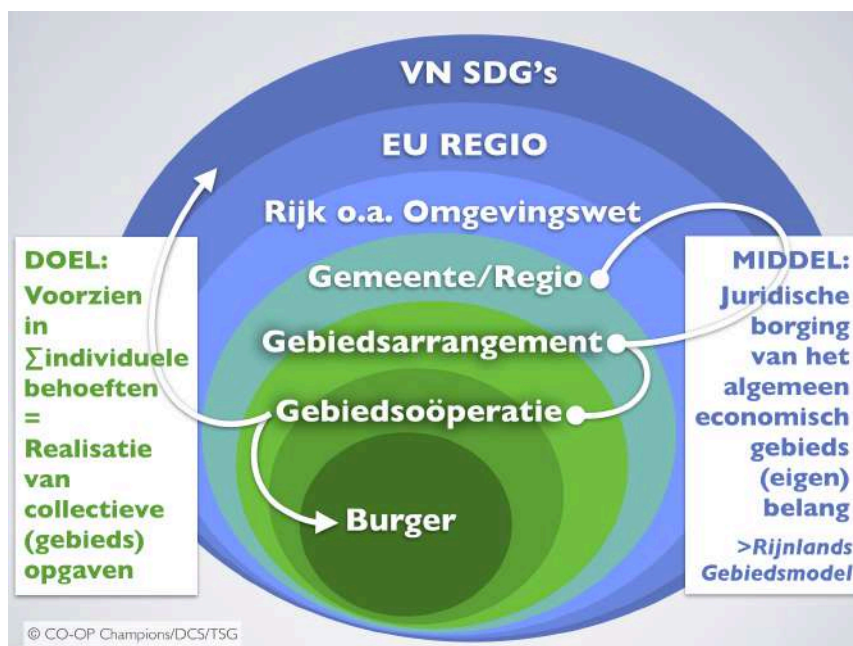
- De inrichting/ontwikkeling van de Bommelerwaard gedurende drie jaar als een **leeromgeving** over gebiedsgerichte **coöperatie** waar met inmiddels met zo'n 200 leden en andere betrokkenen met veel inzet en enthousiasme ook voor elders in het land nuttige **ervaring** is opgedaan voor het werken aan de Rijnlands-coöperatieve gebiedseconomie, inclusief de inrichting van een **nieuw speelveld** en bijbehorende nieuwe **gebiedsspelregels** (recht en plichten) in de (weerbarstige) praktijk;
- De ontwikkeling van diverse gebiedscoöperatieve concepten, toegepast in de context van Bommelerwaard, en als overdraagbare **'prototypes'** beschikbaar voor andere gebieden die aan de slag willen vanuit het Rijnlandse model (en voor beleidsmakers die dat lokaal willen verwelkomen in woord en in daad):
  - **'Local-for-Local'-Stroom**, inclusief praktische en juridische uitwerking in een Deelnemer-Overeenkomst zoals uitgewerkt voor "Bommelerwaard-Stroom" en de realisatie van het eerste collectieve Bommelerwaard-zonnedak (beschreven in hoofdstuk 5): écht coöperatief, inclusief (iedereen met een energierekening en zelfs een ingebouwd Solidariteitsfonds!) en als motor voor gebieds(waarde)ontwikkeling;
  - Het concept van het **Rijnlands Gebiedswindpark** met bijbehorende positionering binnen het algemeen economisch gebied(eigen)belang zoals toegepast op het Windpark Hoenzadriel (hoofdstuk 5), als gevolg waarvan een aanvankelijke anti-wind gemeente 'van de ene dag op de

andere' overstag ging en hiermee met een benadering tot gebiedsontwikkeling die -vanwege "Het Gebied is de Klas" ten aanzien van de Omgevingswet bestendig zou moeten zijn bij de Raad van State en daarmee nieuwe deuren opent voor grote gebiedsgerichte opgaven zoals de Regionale Energie Strategie en de stikstof-problematiek;

- De (door)ontwikkeling van het model van de **Rijnlandse Gebiedscoöperatie** bij oprichting en in de toegepaste praktijk van Bommelerwaard met daarbinnen de ontwikkeling van een set modelstatuten voor een coöperatie met een brede gebiedsdoelstelling en omvattende activiteitenlijst (met transacties gericht op het voorzien in individuele behoeften die optellen tot realisatie van gebiedsopgaven) en met tal van flexibele governance-ontwikkelingsopties waaronder een samenhangende structuur voor borging van integriteit (preambule, statutaire waardedoelstelling en winstbepaling, statutaire integriteitscode, commissie integriteit, hoedstervergadering); de uitwerking van een waarderingsreglement voor intern geleverde bijdragen; de uitwerking van verschillende ledencategorieën en flexibele ledenaansprakelijkheid; de ingebouwde opties van een raad van samenhang, afdelingenstructuur en een Coöperatieraad; en diverse andere vernieuwingen;
- Er werden verschillende lijstjes gemaakt toewerkend naar '**spelregels**' (gebiedsrechten en -plichten), van waaruit inspiratie kan worden opgedaan, en gebiedsvriendelijk **beleidsuitgangspunten** voor de energietransitie.
- De voorbeeldaanvraag **Regio Deal** van 31 augustus 2018 om de beoogde coöperatieve gebiedswaarde-ontwikkeling van de Bommelerwaard te verankeren in gebiedsakkoord met het Rijk, als vervolgstap voor de implementatie van het Rijnlands Gebiedsarrangement voor de Bommelerwaard. De Regio Deal werd weliswaar niet gehonoreerd, maar is desalniettemin bruikbaar als voorbeeld/model voor andere gebieden, aansluitend bij de doelstellingen van DuurzaamDoor.
- De concept-lancering van een **Bewonersfonds**, naar analogie van de ondernemersfondsen voor binnenstad en/of bedrijventerreinen, als instrumentarium om burgers middels 'algemeen verbindend verklaring' collectief te laten bijdragen aan specifieke verduurzamingsmaatregelen in eigen gebied.

6.3 Reflectie (2): Samenhang Gebiedscoöperatie en Gebiedsarrangement

Abstraherend vanuit bovenstaande over coöperatie, Gebiedscoöperatie en het Rijnlandse model, beoogt onderstaand plaatje de kracht van de **samenhang** te tonen van de Rijnlandse Gebiedscoöperatie & het Rijnlands Gebiedsarrangement.

De **coöperatie** werkt primair aan het voorzien in de behoeften van haar leden (zoals Artikel 53.1 van deel II van het Burgerlijk Wetboek bepaalt). Daarbij vindt een **vertaalslag** plaats van individu naar de optelsom van individuen, oftewel naar het **collectief**. Het individuele belang wordt, coöperatief gezien, het beste gediend vanuit het collectieve belang: “samen staan we sterk”. De **Gebiedscoöperatie** -als specifieke vorm van coöperatie- heeft als doelstelling in de behoeften van de gebiedsbewoners en -gebruikers ('burgers', inclusief ondernemers enz.) te voorzien. In de optelsom van behoeften van de burgers in het gebied kom je bij het **gebiedsbelang**: het realiseren van, niet alleen de som van de behoeften van de burgers, maar in de vertaalslag van individu naar collectief, tegelijkertijd in het realiseren van (de) gebiedsopgaven. Je kunt het ook het 'algemeen belang' of het 'algemeen (economisch) gebiedsbelang' of het 'algemeen economisch gebieds(eigen)belang' noemen. Bommelerwaer -volgens het **tweede spoor** in haar doelstelling- werd statutair gepositioneerd om in dit belang te werken, waarbij de kwartiermakers geacht werden 'vanuit zaakwaarneming' te handelen in dit algemene belang.

Om dit systemische doel/ dit gebiedsbelang te **borgen** biedt De Coöperatieve Samenleving het **Rijnlands Gebiedsmodel** aan als middel en waar gedurende de Bommelerwaer-kwartiermakersperiode mee is geoefend. Het Rijnlands Gebiedsmodel voorziet in een gebiedsarrangement dat de verbinding maakt tussen Gebiedscoöperatie en het publieke domein. Op het nieuwe, publiek-burgerlijk-private speelveld is een **nieuw evenwicht** nodig, waarbij het algemeen economisch gebieds(eigen)belang verankerd wordt. Dat nieuwe evenwicht ontstaat niet vanzelf en bestendigt ook niet vanzelf. Het vraagt een **nieuw akkoord** tussen gebied en de publieke hoeder van het gebied, een akkoord dat juridisch geborgd is. Dat is het **Rijnlands Gebiedsarrangement** waarin het Rijnlands Gebiedsmodel voorziet. Dit Gebiedsarrangement verbindt het werk van de Gebiedscoöperatie aan en de rol van de gemeente (eventueel Regio).

6.4 Kwartiermaken in de Rijnlands-coöperatieve gebiedseconomie: 10+ lessen

Vanuit de leerervaring als Bommelerwaer-kwartiermaker en als adviseur betrokkene bij gebiedsprocessen elders in het land, voornamelijk vanuit De Coöperatieve Samenleving, komen de volgende '**lessen**' over het kwartiermaken binnen de Rijnlands-coöperatieve gebiedseconomie:

1. Verbindt je doelstelling nadrukkelijk aan de twee sporen van **individuele behoeften = (in de optelsom) je gebiedsopgaven**. Beide sporen versterken elkaar en op beide sporen zit energie. Bij individuele behoeften vanwege de betrokkenheid van leden en het mobiliseren van geldstromen; bij gebiedsopgaven omdat daarop de urgentie alleen maar toeneemt en vanuit het gebiedsperspectief de conventionele 'top-down'-oplossingen veelal onaantrekkelijk zijn. Je agenda komt vanzelf in de spotlights te staan mét de betrokkenheid van eenieder als direct belanghebbende (zoals middels de 'energierekening' die ieder (particulier en zakelijk) huishouden heeft). Realisatie van gebiedsopgaven leidt tot (behoud (voorkomen van schade, maar ook van weglekkende geldstromen) en ontwikkeling van) 'gebiedswaarde' en is (financierbaar) in het algemeen belang.
2. Wees heel **consequent gebiedsinclusief** in je denken en doen: maak de transitie niet exclusief voor de 'haves' (investeerdersbelang i.p.v. behoefte/transactiebelang) - en vertaal dat in je structuren/modellen/ concepten/instrumenten/producten: alleen door bewust iedereen binnen te sluiten (d.w.z. uit te nodigen; de keuze of men daadwerkelijk 'komt' is niet afdwingbaar) kun je gelegitimeerd claim leggen op het dienen van het algemeen gebiedsbelang. Met een consequente focus op 'sociale cohesie en economische structuurversterking' zit je (voor de inpasbaarheid in de prettiger Europese regelset van DG REGIO) altijd goed. Consequent want, zodra je terugvalt in de oude reflex van het realiseren van 'rendement op

investering' voor een beperkte groep, ga je voor de bijl. Het ontwerpen van 'nieuwe spelregels' in de praktijk, deze gezamenlijk te bekrachtigen en vervolgens naar te gaan spelen, is een intensief proces. De Coöperatieve Samenleving ontwikkelde met het **Rijnlands Gebiedsmodel** een bodemplaat en bouwstenen waar je onmiddellijk en veilig mee vooruit kunt.

3. **Borg je gebiedswaarde-doelstelling** in een Preambule en statutair in je doelstelling en waardedoelstelling, in je statutaire resultaat/winstbestemming en vereffeningsregeling (bij ontbinding). Zet op deze bepalingen vervolgens een 'slot' middels (bijvoorbeeld) een Hoedsteraandeel (zoals binnen het ecosysteem van De Coöperatieve Samenleving gebruikelijk is). Je wilt hoe dan ook voorkomen dat 'geld' onverhoopt toch weer het doel wordt en alle maatschappelijke (meer)waarde 'verbrandt'. Middels een Waarderingsreglement kun je voorts definiëren hoe je wél op passende en integere manier om wilt gaan met interne geldstromen (binnen je coöperatie).
4. Ter versnelling van je gebiedsdoelstelling: investeer in persoonlijke relaties/ menselijk **contact met de (lokale) overheid**, d.w.z. binnen de gemeenteraad/ lokaal bestuur en ambtenarenapparaat; gebruik je burgerlijk recht om in te spreken; en bevestig met elkaar -ook formeel in een afsprakenstel!- het gezamenlijk gedeelde 'algemeen gebieds(eigen)belang', waarbij lokale initiatiefnemers en de gemeente niet dezelfde rol en verantwoordelijkheid dragen! Binnen de Gebiedscoöperatie zelf past overheid, zoals we zeggen 'beter op de bagagedrager dan op het zadel': goed om samen te bepalen waar je heen gaat, maar in de ondernemende/uitvoerende rol beter om als verbonden gebiedspartijen zelf te kunnen sturen en te kunnen trappen en bijremmen.
5. Verbreek/omzeil de soms **enorme systeemweerstand** door het '**gebiedseigenbelang**' sterk te positioneren (o.a. lokaal gebruik, waardebehoud en behoud van lokale regie over de eigen leefomgeving) en hefboven/breekijzers als landelijke (nieuwe/naderende) wetgeving en beleidsagenda's (o.a. Omgevingswet, RES); laat je niet wegzetten als 'een marktpartij' noch als 'vrijwilligers' of 'idealisten'. De tijd lost een deel van de weerstand op: kijk maar wat er in drie jaar veranderd is in het algemeen en politieke bewustzijn t.a.v. bijv. klimaatverandering en de energietransitie. En toch wordt veel burgerinitiatief nog niet goed begrepen vanuit de systemen (overheid en grote marktpartijen), geen/weinig plek gegund - of alleen binnen het bestaande speelveld: 'concurrer je er maar in'. Met bijv. een windpark dat in de stroom voorziet van de héle lokale gemeenschap krijg je een gelijkstelling van individuele behoefte = gemeenschaps/ gebiedsbelang = publiek belang = realisatie gebiedsopgave. Die troef spelen bleek een hele krachtige om systeemweerstand te doorbreken. Overigens bestaat er ook '**leefwereld-weerstand**': onbegrip/ onwaardering vanuit het burgerlijke domein zelf om je als gebiedsinitiatief 'vanuit zaakwaarneming' namens het hele gebied te willen positioneren. Systeemweerstand voedt leefwereld-weerstand: 'hoe lang ben je van plan om dit nog vol te houden'?
6. Beginnen met een klein, hecht en sterk intrinsiek gemotiveerd **kwartiermakersbestuur** kan werken 'als een tierelier'. Gun de voortvarende ontwikkeling van je coöperatie dat niet alles in het begin qua interne governance (functionarissen, vergaderprotocol, planningscyclus, rapportages enz.) meteen al helemaal perfect ('professioneel') hoeft te zijn, maar kom snel in beweging en ga aan de slag. Je Preambule en statuten geven -als het goed is- voldoende richting en steun om de eerste paar jaren door te komen. Vanuit zaakwaarneming, met de goede intenties en trouw aan de bedoeling en doelstelling, kom je die eerste fase waarschijnlijk wel door. En wees je ervan bewust dat deze fase een begin heeft en een einde moet kennen dat niet moet worden doorgeschoven. Markeer het einde van de kwartiermakersfase met een gedegen bestuurlijke evaluatie en ga over tot de (mogelijke her)benoeming van het (nieuwe) bestuur voor de **professionaliseringsfase**. De overgang van de ene fase naar de volgende is niet gemakkelijk. Het verdient aanbeveling iemand, liefst vanuit ledenkring, met inzicht in coöperatie-governance en met kwaliteit op het terrein van human resource development het bestuur gedurende de periode van deze faseovergang te

begeleiden. Deze persoon zou al spoedig na oprichting geselecteerd kunnen worden met als taak tijdig te (laten) werken aan de goede kweekvijver en een inwerkings/opleidings/doorontwikkelprogramma op te stellen die voorbij het klassieke ‘rooster van aftreden’ gaat. Met oog op de mogelijk gewenste ‘onthechting’ van één of meer kwartiermakers bij de overgang naar de professionaliseringsfase is het goed kort na oprichting in een **Waarderingsreglement** of anderszins een regeling te treffen van het waarderen, mogelijk ook financieel, van inspanningen geleverd gedurende de kwartiermakersfase, wanneer (financiële) middelen vaak nog heel beperkt zijn en je tóch vaart wilt kunnen maken zonder afhankelijk te zijn van de vrijblijvendheid van vrijwilligheid.

7. **‘Integriteit is alles’**, zeker in de kwetsbare kwartiermakersfase van de coöperatie, maar ook tijdens de fase van professionalisering en daarna. Borg je integriteit statutair, reglementair en op momenten van benoemingen, tenminste binnen je bestuur en je commissies maar middels je ledenovereenkomst/ inschrijfformulier eigenlijk gewoon meteen ook actief voor alle leden. Dit kan middels een (statutaire) integriteitscode in de combinatie met een meekijkende integriteitscommissie buiten het bestuur, dat daarmee ook het bestuur ontlast bij mogelijk gevoelige kwesties die de voortgang van de coöperatie kunnen vertragen. Naast ‘menselijke integriteit’ (eerlijk zijn, oprecht, rechtvaardig, betrouwbaar, voorspelbaar enz ≠ ‘aardig’) gaat het eigenlijk nog meer over ‘integriteit op de doelstelling’: doe je wat je samen (statutair) afgesproken hebt t.a.v. wat de coöperatie zou doen? De aanwezigheid van integriteitsafspraken en een bijbehorende commissie werkt overigens ook preventief: het benoemen “dit is niet een ‘doel-middel’-omdraaiing, toch?” - kan moeilijke en onnodige discussie over een nieuw (meestal gesubsidieerd) project kort houden.
8. Maak het **‘lerend’** want dit soort coöperatieve gebiedsontwikkelingsprocessen is nieuw. Niemand kan zeggen dat hij/zij het ‘al weet’. Vooronderstel niet dat nieuwe (bestuurs)leden jullie coöperatie-bedoeling (preambule) en (statutaire) doelstelling begrijpen/ doorgronden/ doorleven op het moment van toetreden/ aanvaarding van hun functie of zelfs weten überhaupt wat een coöperatie is. Bepaalde dingen kun je ‘in actie’ leren, maar een aantal zaken moet je niet aan het toeval overlaten en eigenlijk middels een ‘in-take’, ‘on-boarding’ en/of inwerkprogramma ook formeel organiseren. Dat begint idealiter met een huisbezoek aan ieder nieuw lid. Wat op het individuele niveau geldt, telt ook op het gezamenlijke niveau: maak je hele proces ‘lerend’. Met het aannemen van een lerende houding steek je bovendien sneller de uitnodigende hand uit naar andere gebiedspartijen om gezamenlijk het nieuwe spel te spelen. Van belang is in dat proces dat ‘fouten maken mag’: het zorgt voor een veilige omgeving waarbinnen ruimte ontstaat voor deelnemers die in hun klassieke omgeving geen fouten mogen maken. Ook geldt: ‘afkijken mag’, aangezien dit het leren versnelt. Definieer leerfasen en jaardoelen waarop je kunt evalueren en bijsturen en op kunt voorprogrammeren. Bij deelname aan het gebiedsleerprogramma “Het Gebied is de Klas” van De Coöperatieve Samenleving ga je zelf de diepte in en profiteer je van vele ervaringen uit gebieden elders in het land.
9. Door verbindingen te zoeken binnen het regionale/landelijke coöperatieve ecosysteem kun je lokaal en landelijk enorm versnellen. Zie het als een **‘coöperatieve winkel van uitgevonden wielen’**;: een omgeving waar coöperatieve initiatieven vanuit dezelfde gebiedswaarde-doelstelling het geleerde bewust willen delen ter versnelling van de ontwikkeling overal. Gebiedscoöperaties, vanwege hun gebiedsdoelstelling, afgebakende werkgebied en primair gebruik van lokaal beschikbare expertise en middelen, concurreren niet maar kunnen . waar deze rapportage ook ‘in de vitrine’ staat. Een coöperatieve winkel, maar wel met een aangebrachte soort barcode die de integriteit van hetgeen uitgevonden is waarborgt, ook bij de implementatie en eventuele ‘doorontwikkeling’ ervan. En ook om zeker te stellen dat van wederkerigheid sprake is: weglopen zonder onderling te verrekenen (‘in cash’ of ‘in kind’) is ‘winkeldiefstal’, laakbaar en strafbaar.

10. Zoek **verbinding met lokale bedrijven** die je coöperatie in de beginjaren willen ondersteunen 'in cash' of 'in kind' (professionele expertise, dienstverlening, vergaderlocaties) en met professionaliteit ten aanzien van onderdelen van de implementatie. Het ondernemerschap van lokale bedrijven kan de ontwikkeling van de coöperatieve onderneming een flinke boost geven. Wees je daarbij bewust van commerciële/financiële belangen en van mogelijke (gepercipieerde) partijdigheid; de verbinding op de coöperatieve bedoeling en doelstelling is randvoorwaardelijk. Hoewel er vele soorten van (commercieel/maatschappelijk) ondernemerschap bestaan, zal deze verbinding als regel actief tot stand moeten worden gebracht. Het is goed hier één bestuurder specifiek verantwoordelijk voor te maken. Ondernemers moeten in termen van duurzaamheid natuurlijk zelf ook aan de slag. Geïnspireerd door de gebiedswaarde-doelstelling kan de relatie tussen burgers en ondernemers een vruchtbare zijn. Denk hierbij vooral ook aan ondernemers die vastlopen in actuele regelgeving (bijv. stikstof) of marktomstandigheden (ketendominanties enz.), maar die een prima toekomst kunnen hebben, zoals coöperatieve boer-burger-combinaties in lokale korte-voedselketens of bouwbedrijven met kansen in de lokale warmtetransitie.

11. Zoek snel verbinding met herkenbare, **sleutelpersonen binnen de lokale gemeenschap** voor de versnelling van je 'penetratie' binnen het gebied. Brede omarming van coöperatieve producten/diensten bereik je niet snel door generieke marketing (gedrukte media als huis-aan-huis-krantjes en folders op braderieën of via de sociale media). Het vraagt de ambassadeursrol van lokale opinieleiders die diep verankerd zijn in de cultuur van het gebied. Deze zijn, zeker in de niet-stedelijke omgeving, vaker voorzitter van een voetbalvereniging dan hoog-gestudeerd. Lokale initiatiefnemers in de energietransitie komen vaak 'van buiten'. Het lokale sociale netwerk mobiliseren moet je zien als een afzonderlijke bestuursverantwoordelijkheid, maar kan ook goed door een actief lid buiten het bestuur worden opgepakt.

12. Een coöperatie snel stevig neerzetten en uitbouwen kost **heel veel tijd en energie**: zorg voor voldoende (eigen) financiële buffer (of ondersteuning/subsidie/fondsen vanuit het publieke domein) en investeer snel in renderende activiteiten met een coöperatieve marge. Ook door gebruik te maken van het 'reeds geleerde' kun je de moeilijke periode van het 'onder water zwemmen' aanzienlijk verkorten en daarmee veraangename (ook voor de gezinnen thuis). Maar eigenlijk is de boodschap: de participatiesamenleving gaat niet van de grond komen zonder dat het publieke domein de verbinding maakt met burgerinitiatief. Burgerinitiatief dat zich nadrukkelijk verbindt aan het algemeen economisch gebieds(eigen)belang zou zich gesteund moeten vinden door de (lokale) overheid. In de huidige fase van pionieren lijkt dat op veel plaatsen echter nog teveel gevraagd. En zijn weliswaar diverse regelingen waarmee Provincies, regio's en gemeenten lokaal initiatief ondersteunen; de meesten gaan echter uit van activiteiten die het vrijwillige niet (mogen) ontstijgen. "Uren worden niet vergoed", is wat we vaak te horen kregen. Wel kun je voor de inhuur van externe expertise of voor het aankopen van technologische oplossingen aanspraak maken op subsidies. Het bottom-up ontwikkelen van nieuwe gebiedseconomie wordt blijkbaar nog niet begrepen. "We kunnen niet één partij bevoordelen" is de doorgeschoten kramp de andere kant op: dan wordt je als commerciële partij weggezet. De transitie van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving ontbeert passend **participatie-instrumentarium**. Waarom bijv. niet een (gemeentelijke en inkomsten-) belastingvrijstelling geven (incl. BTW) voor iedereen die zich jaarlijks tenminste 500 uur inzet voor een erkend gebiedscoöperatief initiatief in algemeen belang?

13. Het kan enorm helpen, zeker in de opstartfase om **coöperatiedeskundigheid** nabij te hebben, zowel voor de vormgeving van je coöperatie als de bestuurlijke inrichting ('governance'). De coöperatie, vereniging, stichting en BV zijn heel verschillende organisatievormen: ze 'denken anders'. De geëigende doelstelling van elk is wezenlijk anders en daarmee de vertaling via governance naar strategie en activiteiten. Tenzij je heel bewust beseft wat de verschillen zijn en je nadrukkelijk een coöperatieve keuze maakt en daaraan vasthoudt, zul je ongemerkt (meer dan) invloeden van 'anders denkende' rechtsvormen importeren. Een transitie inzetten vraagt je te onthechten van 'het oude' en in zuiver vorm stapsgewijs iets nieuws neer te

zetten. Consequent coöperatief redeneren en handelen is niet eenvoudig; het is nuttig voortdurend en periodiek (met frisse, geoefende ogen van buiten) op je ontwikkeling te reflecteren.

6.5 Reflectie (3): De huidige transitiefase is een lastige

Een vis weet niet wat water is. Die vis is gewoon lekker rondjes aan het zwemmen en is zich niet bewust van iets als 'water'. Het is er 'gewoon'. Water is voor een vis zo alles-dominant dat het 'niet bestaat'. Pas wanneer hij/zij op het droge komt, wordt ie zich bewust van 'water'. Een vis weet niet wat een boom is. Het is weinig productief een vis uit te nodigen om de mogelijkheid van een bos te onderzoeken. Zoals je als mens ook geen idee hebt wat koraal is totdat je er met duikbril op met je hoofd onder komt. Het zijn twee **verschillende werelden**. **'Systeem A'** is de zee waarin wij als hedendaagse mens/vis gewend zijn te zwemmen. We hebben er geen besef bij. Het is de gewoonste zaak van de wereld: het spel van overheid en (steeds meer) markt. 'Sinds het communisme heeft afgedaan, lost de markt alle problemen op' - dat lijkt de manier waarop we het beleven. Het klimaatprobleem, de energietransitie, de zorgtransitie, de voedseltransitie - 'meer markt is de oplossing'. Terwijl we aan alle kanten merken dat het water van het aanrecht afloopt. En toch, menen 'we', gaat 'markt' de oplossing brengen: "voor het klimaatprobleem zijn businesscases nodig." En dat is logisch als je vanuit het dominante belang van het geld denkt: dan staat overal het verdienmodel voorop. Het is een oud **reflex**: omdat we alleen 'water' ervaren, herkennen we geen 'water', maar is het ook lastig te denken in termen van iets anders dan 'water'. En dus valt 'de massa' terug in het hardnekkige patroon van 'oud' publiek-privaat denken: "Zodra ik het in de winkel kan kopen, besluit ik daar zelf wel over" of "Klimaatprobleem? Laat die overheid het lekker zelf oplossen!" Het is veel gemakkelijker om te zeggen: "we gaan voor de transitie van fossiel naar hernieuwbaar - en dan is het even genoeg" dan te denken in termen van systeemtransitie naar iets nieuws dat nog niet gezien 'kan' worden. De massa zal het nodig hebben om het in de praktijk te kunnen '**zien**' om te kunnen begrijpen. Dat maakt de huidige transitiefase een lastige, want overal stuit je op 'systeemweerstand' en ook op 'leefwereldweerstand': men gelooft gewoon niet dat het kan en mag en dus heeft het geen zin om zelf in beweging te komen, laat staan de 'lead' te nemen. Het is niet gemakkelijk om het '**overtuigend**' zichtbaar te maken. En zo kabbelt het vrolijk verder en stapelen de problemen verder op. Nederland komt steeds meer 'op slot' te staan. Het gewone is niet normaal.

Voor het klimaatprobleem (en diverse andere vraagstukken) zijn misschien geen 'businesscases' nodig maar 'gebiedscases'. En dat vraagt dan om een totaal andere benadering. **Dit rapport laat zien** dat een andere route denkbaar is, uitvoerbaar is, bestaat: '**Systeem B**', of wat vanuit De Coöperatieve Samenleving is ontwikkeld: "het Rijnlandse Gebiedsmodel". De werkbaarheid en mogelijke impact van dit model is hier -in al z'n imperfecties- geïllustreerd aan de hand van de casus 'kwartiermaken Bommelerwaard' en zonder op voorhand te zeggen dat dit in deze specifieke omgeving bestendig zal blijken. Een nieuw spel op een nieuw speelveld met nieuwe spel- en spelregels: gebiedsgericht, publiek-*burgerlijk*-privaat. Het **kan**. Maar voor de 'vissen' onder ons: je moet wel 'even zien' dat het iets anders is dan 'water'. Niet iedereen accepteert de mogelijkheid van 'iets anders' en ziet dat hij/zij zelf verantwoordelijkheid heeft om in beweging te komen om dat andere werkelijkheid te maken. 'Participatie' binnen 'A' is iets anders dan participatie binnen 'B'. Dit rapport laat zien dat 'wij mensen' daar samen gewoon invulling aan kunnen geven. Maar het vraagt wel wat.

Bijlage 1: De Preambule ('bedoeling') van Bommelerwaard

Coöperatie Bommelerwaard werd opgericht als coöperatie met een brede gebiedsdoelstelling en het nadrukkelijke verlangen om het in eigen gebied 'anders' of 'nieuw' te gaan doen - voor het eigen gebied en als leercasus voor elders. Dat werd al uitgebreid beschreven in de '**Preambule**' van de oprichtingsakte. Met het duidelijk neerzetten van de gezamenlijke uitgangspunten en perspectief werd een denk- en handelingskader neergelegd van waaruit vervolgens wordt gebouwd. Het is het 'kleur bekennen' ten aanzien van wat je voornemens bent te doen. Het dient ook als richtsnoer voor volgende generaties bestuurders om te verbinden aan de oorspronkelijke bedoeling van de coöperatie. Formeel juridisch heeft het ook waarde als interpretatiekader dat een rechter zal meewegen op het moment dat daar aanleiding toe zou zijn.

De Bommelerwaard-Preambule bestaat uit 22 alinea's. Elk alinea is samengevat in één/enkele woorden. Als stijlgrapje (kenmerkend voor alle preambules die binnen de inspiratie-omgeving van De Coöperatieve Samenleving worden opgesteld) vormen deze kernwoorden samen **één zin**. Er zitten bepaalde elementen die terugkomen in de diverse preambules; hun onderlinge verbinding daarmee legt de basis voor een 'coöperatief ecosysteem' van gebiedsgerichte coöperaties. Bommelerwaard is, met haar zeer uitgebreide Preambule en statuten, toch wel een soort **prototype** geworden voor gebiedsgerichte coöperatie-ontwikkeling. Zo werden Preambule én statuten van Bommelerwaard al vóór oprichting van Bommelerwaard gekopieerd voor de oprichting van Coöperatie Lingewaar (dat zelfs de naam 'waar' kopieerde!) bij dezelfde notaris.

(1) Er werd benadrukt dat er vanuit **eenheid**, inclusiviteit werd gedacht. Eenheid op het hoogste niveau: dat van de mondiale verbondenheid tussen alle mensen, in hun enorme onderlinge verscheidenheid. Eenheid vanuit menselijkheid. Alleen als het klopt met de schaal van 'iedereen', dan kan het ook bestendig kloppen op de schaal van **het gebied**. Als het op de mondiale schaal niet klopt, en daar zijn tal van voorbeelden van (klimaat, geweld, plastic-vervuiling, vluchtelingenstromen enz.), dan vraagt dat altijd om actie 'ergens'. Problemen manifesteren zich ook altijd 'ergens'. Daarom de keuze voor een gebiedsbewijze benadering: een mini-samenleving, harmonieus verbonden met gebieden elders. Zie de wereld als een lappendeken van gebieden. Zodra 'we' in de vingers krijgen hoe je 'in het gebied' goed met elkaar kunt omgaan, kon het maar zo zijn dat je een model hebt van waaruit je het ook op een mondiaal niveau kloppend kunt krijgen.

Wij samen. We zijn allemaal de bewoners van één planeet. We zijn op vele manieren met elkaar verbonden, meer wellicht dan we ons bewust van zijn. De mens heeft ongekende kwaliteiten; we zien hoe de technologie recent opnieuw een enorme vlucht heeft genomen en ons veel goeds brengt. Toch staan we met elkaar toe dat we elkaar en de planeet en daarmee elkaar en onszelf schade toebrengen. We staan toe dat er ernstige ongelijkheid is in de wereld, een duidelijk signaal van onrecht. En we zijn afhankelijk geworden van mondiale financiële systemen die uiterst ondoorzichtig en onvoorspelbaar zijn geworden en de internationale economie en samenleving op de rand van instabiliteit brengen. Op het oog gaat het velen van ons goed. Velen van ons hebben voldoende inkomsten om onze gezinnen comfort te bieden en te genieten van het leven. In onze economie is geld ongemerkt het doel geworden en dit is waar de grote systemen op zijn ingericht. Voor de meesten van ons geldt dat we geld hébben voor heel veel. En **toch klopt het niet**. De Noordpool smelt en de regenwouden maken in moordend tempo plaats voor plantages. De grote systemen hebben hun eigen dynamiek gekregen, los van de leefwereld van de mens. De verzorgingsstaat lijkt ons niet langer van dienst te kunnen zijn. Wij hebben het nu misschien (nog) goed; maar niet iedereen heeft het nu goed en de gezondheid van de planeet is in gevaar. Elders en in de toekomst worden rekeningen betaald van de manier waarop wij, ieder individueel en opgeteld gezamenlijk, omgaan met consumptie en productie.

B1.1 In welke opgave en vanuit welke verbintenis vindt jouw initiatief zijn hoogste verbintenis?.....

.....

.....

(2) Vanuit de grote eenheid werd verbinding gemaakt met **de 'ziel' van het gebied**: inprentingen in het collectieve geheugen van waaruit een urgentiebeleving spreekt die helpt bij het mobiliseren van het gebied, vanuit de eigen verantwoordelijkheid van het gebied.

Kwetsbaar. Ook ons gebied worden we geconfronteerd met kwetsbaarheid. We herinneren ons wat dit betreft de hoogwater-evacuatie in januari negentienhonderd vijftiennegentig (1995) en een Apache helikopter waardoor we in december tweeduizendzeven (2007) dagen lang zonder stroom zaten. We merken ook allemaal hoe voorzieningen langzaamaan uit onze kernen verdwijnen en de ketens van buiten het gebied het hier overnemen en tot verschraling leiden. Bovendien, als de Noordpool inderdaad smelt, willen wij onze huizen graag ook op de begane grond bewoonbaar houden. Kortom, we hebben een zeer direct en vitaal belang. Laten we als gebied besluiten dat we het **anders willen** en keuzes maken met oog voor bredere consequenties. Laten we een deel van onze besluiten in gezamenlijkheid gaan nemen. Laten we samen werken aan een economie en samenleving die goed zijn voor ons allemaal, nu en later. Zelf en samen.

B1.2 Wat is de 'ziel' van jouw gebied? .....

.....

.....

(3) Om 'het gebied', hier gedefinieerd als 'de **Bommelerwaard**', werd vervolgens als het ware een 'hek geplaatst: dit gebied is van ons; hier gaan we aan de slag; iedereen hier hoort erbij; anderen zijn welkom onder de condities van onze gastvrijheid. Er wordt ook doorvertaling gegeven naar de '**commons**' van het gebied: de zon, de wind, het water - die beschikbaar zijn voor het gebied ter ontwikkeling van het gebied. En in het verlengde kan natuurlijk meteen ook gedacht worden aan de kwaliteit van de lucht, de lokale biodiversiteit, de maatschappelijke waarde van de bodem (in privaat bezit), de ondergrond van de bodem, enzovoorts. Met het plaatsen van een denkbeeldig hek om het gebied wordt de waarde van deze commons (weer) toegeëigend aan de lokale gemeenschap. Waardebehoud en waardegroei worden gekoppeld aan dienstbaarheid aan het gebied, opdat deze waarde niet 'vervliegt' naar mondiale financiële markten, maar lokaal verankert in lokale gebiedsontwikkeling ten behoeve van het gebied.

In onze waard. De Bommelerwaard: het door dijken omsloten vlakke landschap in het rivierengebied met de Waal in het Noorden, de Maas in het Oosten en Zuiden en de Afgedamde Maas in het Westen. De nu nog twee gemeenten op ons riviereiland, Zaltbommel en Maasdriel, omvatten tweeëntwintig (22) kernen die gezamenlijk meer dan vijftigduizend inwoners tellen. Wij zijn de bewoners van deze Bommelerwaard. Het is ons gebied: onze zon, onze wind, ons water. Projectontwikkelaars en andere private partijen zijn hier welkom, en de wet- en regelgeving van overheid wordt op prijs gesteld, onder voorwaarde van dienstbaarheid aan het gebied, zoals vertegenwoordigd door de burgerstem. Ons gebied is van oudsher gespleten (economisch, bestuurlijk en kerkelijk) in een noordelijk en een zuidelijk deel. Maar onze waard is een prachtig gebied, overal. In de waard heersen sterke dorpsculturen met

een lange historie: De eerste vermelding van ‘Bome-la’ (letterlijk: “boom / loofbos aan de oeverwal”) dateert uit het jaar achthonderdvijftig (850 Anno Domini). Naast lokaal kent de Bommelerwaard als gebied ook één identiteit. Met behoud van lokale diversiteit willen we de kracht van de waard als geheel versterken en uitnutten.

B1.3 *Wat zijn de (fysieke) begrenzingen van jouw gebied? Wat zijn de ‘commons’ van dat gebied? .....*

.....

.....

.....

.....

(4) Vervolgens werd een **streefbeeld** neergezet, een positief perspectief dat meteen concreet werd vertaald naar proporties van de gebiedseconomie. Heel duidelijk wordt hierbij de overstap gemaakt van verticaal denken (keteneconomie) naar horizontaal denken (**gebiedseconomie**). Dit als basis om bestendig vanuit het lokale te gaan bouwen aan een robuuste, veerkrachtige lokale gemeenschap.

Creëren waarde. Oprichters en mede-initiatiefnemers streven naar een duurzame toekomst voor de Bommelerwaard en al haar inwoners, werkenden en bezoekers. Een toekomst waarin zij zelfstandig, sociaal en welvarend kunnen leven en werken in een mooie en waardevolle omgeving met ruimte en respect voor alles wat leeft, groeit en bloeit. Daarbinnen willen we financiële waardenstromen circulair maken **binnen het gebied** om op die manier bij te dragen aan eervol werk en inkomen voor alle gebiedsbewoners. En het gaat om forse bedragen. Volgens onze schatting gaan we als huishoudens in het gebied de komende tien jaar samen zo’n driehonderd miljoen euro (EUR 300.000.000,00) uitgeven alleen al aan energie en zo’n negenhonderd miljoen euro aan voedingsmiddelen (EUR 900.000.000,00). Met dit soort bedragen op het netvlies moet het mogelijk zijn om investeringen te doen in een circulaire gebiedseconomie met een loyale leden/klantenbasis die zich op termijn laten terugbetalen. Zo bouwen we samen aan een leefbaar gebied waar mensen graag blijven wonen, waar huizenprijzen aantrekkelijk blijven, en dat een financieerbaar en (her)verzekerbare gebied is. Dan hebben we een basis voor de doorontwikkeling van onze waard.

B1.4 *Hoe zouden jullie het streefbeeld voor jullie gebiedsinitiatief willen omschrijven?.....*

.....

.....

.....

(5) Het is niet alleen een uiterlijk, materieel streven dat het gebied, de lokale gemeenschap verbindt; het wordt ook graag gevoed door een **innerlijke ‘drive’**: hoe willen we als mensen met onszelf en met elkaar omgaan? De godsdienst (in verschillende stromingen en gradaties) speelt een belangrijke rol in diverse kernen van het gebied. Ook gevoed door andere bronnen en (historische) ervaringen is er binnen (de diverse kernen van) het gebied sprake van een gemeenschapscultuur, een beweegreden van waaruit de dingen worden gedaan zoals ze gaan. De cultuur op, bijvoorbeeld, het gemeentehuis in Maasdriel verschilt van die in Zaltbommel en die samen verschillen weer van hoe elders in de regio Rivierland, in Gelderland en daarbuiten wordt omgegaan

met de afweging van lokale belangen en (boven)lokale opgaven. In de preambule wordt een ‘ongekleurde’ inspiratie aangeboord die ruimte biedt voor verschillende belevingen van ‘het goede’ overeenkomstig de (identieke) kleur van ieders’ hart. Uiteindelijk is het niet het streven naar materieel welzijn (op persoonlijk, gebiedsniveau of anderszins) dat aanzet tot bestendig en verenigd handelen, maar moeten we ieder voor zich ‘naar binnen’ om onze diepste motivatie aan te boren. ‘Wereldburgerschap’ wordt hier aangeropen als een universeel verbindend principe/ kader van waaruit te denken en te doen.

Vanuit Inspiratie. Ons verlangen is naar een wereld waarin een einde komt aan elke vorm van onenigheid en strijd; waarin de gelijkwaardigheid van alle mensen ongeacht afkomst, verworvenheid of positie wordt gerespecteerd; waarin de uitersten van armoede en rijkdom zijn verdwenen en het geldsysteem eerlijk en dienend is; waarin kennis en wetenschap verbonden zijn aan ethiek en de wereld van de daad; waarin het economisch handelen zich laat leiden door de natuurlijke draagkracht van de planeet; en waarin alle mensen en hun medebewoners welkom zijn en het goed hebben. Dit verlangen voedt ons streven, als **wereldburgers** binnen en vanuit de Bommelerwaard. Wij laten ons daarbij inspireren door de goedheid en de oneindige, unieke talenten, kwaliteiten en mogelijkheden van ieder mens - die we overigens niet van onszelf hebben en waarin we allen verbonden zijn. Het hart van de mens heeft geen kleur / heeft dezelfde kleur bij ons allemaal. Bij ons is eenieder welkom zoals hij/zij als mens is en zoals we allemaal zijn. Eenieder die zich inzet voor het belang van de Bommelerwaard en haar bewoners, in harmonieuze verbinding met de buitenwaard, mag zich verzekerd weten van onze steun. Wij verbinden ons graag aan initiatieven buiten onze waard.

B1.5 *Herken je dat: ‘wereldburgerschap’? Kun je dat toepasbaar zien in eigen gebied? Door welk beeld/ concept willen jullie je eigen initiatief ten diepste laten inspireren? .....*

.....

.....

(6) De volgende stap die in de preambule werd gezet, is het oproepen van de (georganiseerde) burger op het podium/ het speelveld (**‘the call to the stage’**). Overall wordt gesproken over ‘participatie’. Hier landt dat in de preambule. Er wordt wat van de burgers verwacht (als je niet gelooft dat ‘de overheid’ of ‘de markt’ het allemaal voor je zal oplossen: de ‘verzorgingsstaat’) - hoe pak je dat op? Wij willen dat in eigen gebied oppakken, is de boodschap. Daar ligt meteen een grote uitdaging: organiseer jezelf op gebiedsniveau. Dat is nog niet meteen een gemakkelijke. Er zijn allerlei structuren en die zijn er met een reden (historische aanleiding) zoals ze er zijn. Ben je in staat die structuren met elkaar te verbinden, aan een hogere agenda dan, vermoedelijk? Dat is een grote uitdaging en kan een enorm tijdrovende kwestie zijn. De **‘gastvrijheid** van het gebied’ wordt aangeropen. Gastvrijheid is een universeel principe, is verbonden aan de ‘eer’ van het huis, aan het tonen van je ‘goeie zelf’. Zo kun je ook binnen het gebied met elkaar omgaan.

Burgerkracht. De transitie van de verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving en daarmee gepaard gaande de (door)decentralisaties van het overheidsbeleid nodigen uit tot directe betrokkenheid van burgers bij de inrichting van hun woon-, leef- en werkomgeving. Het is zoeken naar nieuwe ondernemings- en eigendomsvormen die recht doen aan het maatschappelijke belang van het gebied en tegelijkertijd de inzet van velen stimuleert en continuïteitsbasis geeft. Vanuit zelfbeschikking, zelforganisatie en zelflevering is zelfredzaamheid mogelijk binnen een geborgde omgeving waar burgers onderling samen de regels bepalen, om deze zo nodig vervolgens te (laten) verankeren in (boven)lokale wet- en regelgeving. Burgers in de Bommelerwaard zijn hier en daar al georganiseerd in dorpsraden, dorpsplatforms, kerkelijk, in verenigingen en andere vormen. Maar het kan nog een stap

verder: **georganiseerde samenwerking** van burgers, die maatschappelijke en economische belangen verbinden en als **gastheer/gastvrouw** optreden van het gebied dat zij bewonen. En die middels maatschappelijke aanbesteding, gebruik makend van hun ‘right to challenge’ en mogelijk middels ‘City Deals’ een volwaardige relatie en partnerschap met gemeentelijke en andere overheden aangaan, het gehele gebied vertegenwoordigend.

B1.6 *Hoe zien jullie de positionering van (georganiseerde burgers in wat nodig is binnen jullie gebied? Hoe betrek je (meer) anderen bij jullie initiatief?.....*

.....

(7) Er bestaan **niet alleen ‘burgers’** in het gebied. ‘Het gebied’ / de gemeenschap/ de georganiseerde burgerij omvat ook boeren en tuinders, het MKB, scholen, organisaties enz.: alles wat lokaal woonachtig en/of gevestigd is en verbonden is aan het gebied. De toevallige koper van een distributiecentrum die alleen de oprit van de snelweg benut, valt buiten ‘het gebied’, evenals de mogelijk aanwezige grote beursondernemingen. Dat soort partijen tellen als ‘markt’, niet als ‘gebied’. Maar die lokale ondernemers dan toch: hoe betrek je die? Ze hebben andere behoeften, een andere agenda dan de burgers. Een bedrijf zal niet snel klagen tegen de komst van een windmolen - dat lijkt een particulieren aangelegenheid. Toch kunnen bedrijven de energie- en andere transities enorm versnellen. Kun je die verbinden aan je gebiedsopgaven en op een vriendelijke manier meebewegen in die richting?

En ondernemerschap. Het midden- en kleinbedrijf is een belangrijke kracht van de Bommelerwaard, met bijna anderhalf keer zoveel bedrijfsvestigingen en zelfstandigen per duizend inwoners als in de rest van Nederland. Landbouw en industrie wegen relatief zwaar in het gebied. De bedrijvigheid is vrij ‘klassiek’ georiënteerd op markten vele malen groter dan onze waard. De vele transportondernemingen en bouw/techniekbedrijven die in alle vroegte hun voertuigen uitzenden om ‘s avonds weer terug te keren in het gebied – welke waarde voegen ze toe aan het gebied. De Bommelerwaard is groen, maar de weilanden en de akkers, de boomgaarden en de kassen – voor het leeuwendeel is het gericht op export buiten het gebied. En dat is ook helemaal prima, maar de vraag blijft wel: anders dan financiële stromen, **wat voegt het toe** aan het gebied? Hoe zou de bedrijvigheid en de landschappelijke inrichting van de Waard er ook uit kunnen zien, die bovendien tot een veerkrachtige, robuuste omgeving leiden ook wanneer internationale markten onzeker zijn? Te beginnen bij al die prachtige, lege daken op de industrieterreinen en de boerenerven, terwijl we als Waard nu nog slechts anderhalve procent (1,5%) van onze energiebehoefte lokaal opwekken – slechts een fractie van hetgeen nog te doen staat. De behoefte om te vernieuwen en de sector ‘klaar’ te maken voor een circulaire economie wordt echter ook in de klassieke sectoren steeds sterker ervaren. Er zit veel daadkracht in het gebied. Die daadkracht en dat ondernemerschap willen we uitnodigen zich te verbinden aan het gebied. Samen kunnen we heel veel en hebben we allen baat bij.

B1.7 *Wat zijn andere sectoren/organisaties in jouw gebied die je nodig hebt om samen jullie gebiedsdoelstelling te kunnen realiseren en wat is je plan/strategie om hun mee te nemen? (Een belangrijke, want zonder focus ook hierop gebeurt het niet vanzelf!).....*

.....

.....

.....

.....

(8) Inwoners, ondernemers, werkenden - wonen we en/of zijn actief in het gebied. Allemaal hebben we langdurig belang bij de plek waar we zijn. Samen wil je daarmee graag **invloed hebben op de plek** waar je je bevindt. Je wilt het graag mooier maken, beter, toekomstbestendig, zorgen dat wat er samen op je af komt, dat je dat kun 'handelen'. Dat er geen waardevermindering optreedt doordat de bodem daalt, het grondwaterpeil stijgt of fluctueert, biodiversiteit achteruit gaat, de luchtkwaliteit verslechtert, energie steeds duurder wordt, scholen, voorzieningen en verzorging voor ouderen uit het gebied verdwijnen enz. Oké: wat is je plan? Hoe ga je dit aanpakken? Wat is je visie op de gebiedsontwikkeling? Hoe ga je daar als georganiseerde burgers en bedrijvigheid werk van maken? In deze alinea 'kiest' Bommelerwaard ervoor om dit te willen oppakken.

Middels gebiedsontwikkeling en gebiedseconomie. We hebben allemaal een opleiding genoten en beschikken over professionele vaardigheden, huren of bezitten allemaal een woning en houden een huishouden draaiende; werken in loondienst of als ondernemer of ontvangen anderszins een inkomen; we maken producten of leveren diensten en consumeren of gebruiken ook de diensten die anderen aanbieden; zo delen we ook in het gebruik van de openbare ruimte en publieke voorzieningen waarvoor we belasting afdragen; we genieten van de rivieren, het landschap en de natuur. We hebben allemaal belang bij een gezonde gebiedsontwikkeling en gebiedseconomie. Alles wat binnen het gebied ontwikkeld en geproduceerd wordt en voorziet in onze basisbehoeften en voorts bijdraagt aan maatschappelijke ontwikkeling, houdt waarde in voor het gebied en zijn bewoners. Die waarde willen we tastbaar en beschikbaar maken voor het gebied en uitvergroten.

B1.8 *Wat zijn jullie beelden bij behoud (voorkomen van bodemdaling, waterschade enz.) én ontwikkeling van gebiedswaarden in jullie eigen gebied?.....*

.....

.....

.....

(9) De focus werd vervolgens gracht naar 'waar'/handelswaar. Een coöperatie richt je op om, aansluitend bij "behoeften" "transacties" te organiseren tussen leden en de coöperatie (of via de coöperatie tussen leden onderling) *met uitsluiting van 'markt'*. Dat is de hele grap van coöperatie: dat je tussen twee schakels in de keten repeterende koop/verkoop-besluiten vervangt door afspraken die geregeld worden binnen/ voortkomen uit een ledenovereenkomst. Overigens kun je "behoeften" breed interpreteren. Ook **maatschappelijke opgaven** kun je zien als een behoefte. En ook daaruit kunnen transacties voortvloeien. In het denken van De Coöperatieve Samenleving is dit een heel wezenlijk onderdeel van de Gebiedscoöperatie: namelijk dat je bijvoorbeeld het klimaatvraagstuk niet definieert als een vraagstuk van 'markt' maar als een vraagstuk van algemeen gebiedsbelang. (Hiervoor werd in 2016 zelfs 'groen licht' opgehaald in gesprek met de voorzitter van het Europese Comité van de Regio's, Markku Markkula) Het algemene gebiedsbelang is niet hetzelfde als

‘overheid’, want de overheid is, anders dan voor eigen behoefte (‘verlichting van het gemeentehuis’ en toch ook voor de openbare straatverlichting) zelf niet economisch actief. Heel veel van wat de overheid deed, is inmiddels geprivatiseerd. Energie wás een nutsbedrijf in handen van de overheid, maar werd verkocht. Nu wordt (beoogd) energie ‘van het gebied’ (te maken), als een common waar iedereen aan kan deelnemen. Door -bijvoorbeeld- het klimaatvraagstuk niet als vraagstuk van markt te definiëren (‘een businesscase’ waar aan verdiend wordt), hoeven ook niet de *regels van de markt* te gelden. Dat opent de weg voor een heel ander soort gebiedsontwikkeling, dat De Coöperatieve Samenleving later ‘Rijnlandse gebiedsontwikkeling’ is gaan noemen, met een bijpassen instrumentarium van onder andere het ‘Rijnlands Gebiedsarrangement’. Terug naar ‘waar’: dit is de existentiële voorwaarde van een coöperatie: dat je een kasstroom hebt met inkomsten waar je (productie/organisatie)kosten van kunt aftrekken. Zo gaat de schoorsteen roken. Heel concreet: door het leveren van stroom aan je leden kun je met de opbrengsten daarvan de kosten van bijv. het daarvoor nodige zonnepanelen (af)betalen. En als je een beetje marge inhoudt, creëer je daarmee een vliegwiel voor nieuwe activiteiten.

En handelen in ‘waar’. Er gebeurt van alles binnen de waard: ondernemers en burgers zijn op tal van fronten actief – veel daarvan is binnen de grenzen van het gebied nog beperkt zichtbaar en er is nog veel meer mogelijk. Met een ‘markt’ van vijftigduizend bewoners plus hun bedrijven kan het gebied zich versterken door het vermenigvuldigen van interne transacties. Consumenten kunnen met voorkeur hun inkopen doen vanuit het eigen gebied; huishoudens kunnen onderling hun apparaten en overige middelen delen; bedrijven kunnen alerter zijn op lokaal beschikbare kwaliteit en samenwerking; jongeren kunnen zich inzetten voor ouderen en bedrijven; burgers kunnen elkaar hun talenten beschikbaar stellen; werkzoekenden kunnen zich voor het gebied inzetten en zo hun (her)toetreding tot de arbeidsmarkt versnellen; enzovoorts - en de Coöperatie kan dit alles faciliteren. Zij kan dit doen onder meer door het vergemakkelijken van onderlinge contacten, communicatie en organisatiekracht binnen een bloeiende ledengemeenschap; de gebiedslogistiek te verbeteren; een behulpzame digitale omgeving te creëren; een contractomgeving te organiseren voor interne levering; zelf nieuwe producten en diensten te (helpen) ontwikkelen; een label of merk te ontwikkelen voor “Bommelerwaar”-producten en -diensten; te contracteren met derde partijen voor de levering en afname van producten en diensten; en af te stemmen met de beide gemeentes binnen het gebied ter ondersteuning van de doelstellingen die we met hen delen.

B1.9 *Wat zijn de producten die jullie met je gebiedsinitiatief willen leveren aan je leden? Hoe snel kun je deze motor op gang brengen en betaald werk creëren binnen de coöperatie? .....*

.....

.....

.....

.....

(10) We hebben het inmiddels over producten en over **geld**. Een heel belangrijk middel. Maar niet het doel. Het is belangrijk om daar met elkaar helderheid over te krijgen: gaan we het spel spelen van ‘markt’ (geld verdienen) of streven we een hoger doel na en definiëren we geld als middel? Bij Bommelerwaar, zoals bij De Coöperatieve Samenleving, hebben we heel expliciet de keuze gemaakt niet opportunistisch te willen zijn t.a.v. geld. Het is en blijft een middel. Zelfs zo principieel dat bij oprichting en vervolgens bij iedere verkiezing/benoeming van een bestuurder/commissielid een **integriteitscode** wordt ondertekend waarin dit expliciet is opgenomen. Door deze code in de statuten op te nemen, is zij bovendien geldend voor ieder lid. Overtreding

van de code betekent handelen in strijd met de statuten en is aanleiding tot intervisie, maar kan ook ontzetting tot gevolg hebben.

Met geld als middel. In het gangbare perspectief op economische ontwikkeling, is geld het doel geworden in plaats van middel. De economische theorieboeken noemden geld als rekeneenheid, ruil- en oppotmiddel – nooit als doel. Inmiddels kreeg geld een vierde functie: speculatie en anti-speculatie. We hebben geleerd om geld te kunnen maken met geld. Dit heeft dusdanige proporties aangenomen op wereldschaal dat de stabiliteit van het financiële systeem zelf erdoor in gevaar is gekomen. We maken er allemaal deel van uit, onder andere door het geld op onze spaar- en beleggingsrekeningen en de pensioenpremies die ‘investment bankers’ voor ons laten ‘werken’. Eind tweeduizend acht (2008) mochten we even ervaren wat die instabiliteit kan betekenen. Acht jaar later is de kou is wat dit betreft echter nog niet uit de lucht, aangezien behalve aanvullende compliance-regelgeving er fundamenteel weinig is veranderd. Wie zegt dat het niet zo opnieuw mis kan gaan? Met geld als doel zijn mens en natuur middel geworden en dreigt uitbuiting aan alle kanten, daar waar dat niet al de realiteit is. En dus komt de roep om een nieuw, veerkrachtig, robuust financieel en economisch stelsel niet onverwacht. Ook niet vanuit de Bommelerwaard. Wij willen weer aan de echte doelen werken: reële economie, gefundeerd op coöperatieve waarden, die de mens zich helpt ontplooiën en de ontwikkeling van het gebied ten dienst is.

B1.10 *Ben je het eens met de keuze ‘geld is middel’? Hoe willen jullie omgaan met integriteit in deze? Hebben jullie daar afspraken over gemaakt? Wil je dat?.....*

.....

.....

(11) Ongemerkt (of niet) zijn hierboven uitgangspunten gedefinieerd die de inrichting van een ‘nieuw speelveld’ markeren. Spelend met de gebiedsnaam Bommelerwaard, Bommelerwaar, en kijkend daarmee naar de identiteit van de Coöperatie wordt ‘gastvrijheid’ verbonden aan dat nieuwe speelveld. ‘Dit is ons gebied - iedereen is hier welkom, onder de voorwaarden van de regels van het huis’. Het ontwikkelen van die regels is dan een belangrijke taak die past bij de ontwikkeling van de Coöperatie. Hoe wil je het gebied samen inrichten?

Vanuit gastvrijheid. We beschouwen onszelf als “waarden”: gastheren en gastvrouwen die bezoekers en anderen van buitenaf verwelkomen om bij te dragen aan de ontwikkeling van ons gebied om daar samen de vruchten van te genieten. Door ons als burgers coöperatief te organiseren en binnen een coöperatief ecosysteem te verbinden waar de regels van het gebied bepalend zijn, creëren we samen een evenwichtig en evenwaardig speelveld waar ook marktpartijen en overheden binnen ons gebied het spel meespelen, waar het doel de welvaart en het welzijn is van iedereen (anders dan –zoals genoemd- “geld” als doel).

B1.11 *Hebben jullie al ‘spelregels’ voor de omgang met elkaar (onderling, met de overheid en met marktpartijen)/ gebiedsrechten en gebiedsplichten? Welke? Hoe veranker je die?.....*

.....

.....

.....

(12) In een andere betekenis van “waard” kun je de verhouding definiëren waarbinnen je de gebiedsspelregels opstelt. We doen het graag op basis van gelijkwaardigheid, elkaar versterken, was de conclusie.

Elkaar dragend. In de biologie betekent een “waard” het organisme dat een ander organisme meedraagt. Dat kan zijn parasitair (waar de gastheer schade lijdt door zijn gast), commensialistisch (waar de één profiteert zonder dat de ander schade treft), of symbiotisch: waar vanuit gelijkwaardigheid beide partijen profiteren. Het moge duidelijk zijn dat in verbinding met landschap, natuur, mens en gemeenschap wij graag de keuze maken voor de gelijkwaardige samenwerking waar eenieder baat hebbend is.

B1.12 Hoe *inclusief* willen jullie zijn en hoe consequent ben je daarin? Ben je er voor iedereen of vanuit de ‘oude reflex’ toch eigenlijk primair voor degenen met geld? .....

.....

(13) Tenslotte en ten beginne gaat ‘waard’ ook over waarden: intrinsiek gedreven omgangsvormen. Als je - bijvoorbeeld- inclusief wilt zijn, hoe vertaalt zich dat dan door en waartoe dient het? Waarden zijn mooi, omdat ze het sociale verbinden met het menselijke. Ze spreken iets aan dat te maken heeft met de waardigheid van de mens, van ieder mens, op een manier die aanmoedigt ‘elke nieuwe dag beter te maken dan de vorige’. Als je vanuit waarden begint, bouw je iets anders op dan zoals veel bedrijven ‘er zijn’ en hun waarden -in een al redelijk gunstig geval- terugkijkend benoemen bijvoorbeeld als ‘transparant’, ‘wederzijds vertrouwen’, ‘professioneel’ en ‘klantgericht’. Nee: hoe wil je echt zijn? Hoe wil je in de wereld staan en aan welke wereld wil je bijdragen? De Coöperatieve Samenleving besteedde bijna een pagina in haar statuten aan het benoemen van ‘universele coöperatieve waarden’. Bommelerwaar omarmde die statutair en benoemde er een aantal die zij specifiek voor de Bommelerwaard belangrijk vond.

Gedreven door waarden. We zijn ons ervan bewust dat de zuiverheid en kracht van ons handelen wordt bepaald door de intentie en waarden van waaruit we dit doen. Ons gebied heeft een rijke historie van economisch en maatschappelijk ondernemerschap, waarbij onder meer de volgende waarden toonaangevend zijn: zelfredzaamheid, vrijheid, ondernemerschap, rechtvaardigheid, solidariteit, rentmeesterschap en dankbaarheid. Vanuit deze waarden willen wij nieuwe perspectieven ontwikkelen en kansen benutten die zorgdragen voor een energie-neutrale samenleving en daarmee voor een goed leefklimaat voor onze huidige en toekomstige generaties. Duurzame energie- en voedselconsumptie en -productie spelen daarin een belangrijke rol.

B1.13 Wat zijn (de) waarden van waaruit jij/jullie je coöperatie wilt (door)ontwikkelen? .....

.....

.....

.....

(14) Zeker voor een coöperatie is ‘samenwerken’ een belangrijke waarde. Nu wil iedereen wel samenwerken. Maar toch, in de sfeer van ‘markt’ betekent ‘samenwerken’ toch al heel snel ‘concurreren’. Echt samenwerken gaat heel diep. Wat doe je voor de ander, wat doe je voor jezelf, wat doe je voor de ander als die meer doet voor zichzelf? Geloof je in samenwerking of geloof je vooral in jezelf? Hoe ga je samenwerken zó dat het een zichzelf versterkend proces wordt? Wat zijn de condities voor goede samenwerking?

Samen werkend. Initiatiefnemers hebben gedurfde visies voor projecten op het gebied van duurzame waardecreatie in de Gemeenten Zaltbommel en Maasdriel, die meer rendement (financieel en maatschappelijk) voor de bewoners en overige gebruikers binnen het gebied kunnen opleveren juist door het realiseren van synergie en samenhang met soortgelijke projecten en de mensen binnen het gebied en in samenwerking met de daar relevante netbeheerder, overheids- en kennisinstellingen en het midden- en kleinbedrijf. Aan de samenwerking met externe spelers gaat de interne samenwerking vooraf: elkaar en elkaars kwaliteiten leren kennen en waarderen; verbinding ervaren op de gezamenlijke doelstelling; zo nodig het versterken van het duurzaamheidsbewustzijn voortvloeiende dienstbare houding en bijbehorende vaardigheden; hiermee het investeren in de kracht van gemeenschap; het leren dezelfde ‘taal’ te spreken binnen het besluitvormingsproces over de planning; de gecoördineerde uitvoering van de geplande activiteiten; daarbij het introduceren van gewenste financiële prikkels; reflectie op de uitvoering en de planning; voorbereiding van de nieuwe planning, inclusief de training van nieuwe deelnemers. Het eigen maken van deze samenwerkingscyclus is een proces dat om bewuste begeleiding van ervaringsdeskundigen vraagt.

B1.14 *Hoe (en met wie) willen jullie je interne en externe samenwerking ontwikkelen (of gaat dat vanzelf)?.....*

.....

.....

.....

(15) Samenwerken binnen de coöperatiewereld doet snel denken aan het ‘zesde coöperatieve beginsel’, zoals dat mondiaal door de International Cooperative Alliance wordt benoemd en overal in de literatuur terugkomt: ‘samenwerking tussen coöperaties’. Dit is een interessante die past binnen het denken van een ‘coöperatief ecosysteem’. Zie je een coöperatie als een bijzondere speler op het gewone speelveld? Of definieer je een nieuw speelveld als zijnde coöperatief? Als je gaat voor ‘een coöperatieve wereld’, dan past het de voorkeur te geven aan coöperatieve samenwerking/ samenwerking met coöperaties. In de Bommelerwaard-Preambule worden met naam en toenaam een aantal ‘zustercoöperaties’ met naam en toenaam genoemd: daar willen we wel graag mee samenwerken.

Binnen een nieuw regionaal energiesysteem. Initiatiefnemers woonachtig, werkzaam in de Bommelerwaard, wensen bovendien samen te werken aan een nieuw energiesysteem, van, voor, en door de huishoudens, bedrijven en organisaties in het gebied en de regio, dat duurzaam, betrouwbaar en betaalbaar is. Initiatiefnemers voelen zich daarbij gesteund mede door andere initiatieven in de Regio Rivierenland die samenwerken onder de paraplu van de Gebiedscoöperatie Rivierenland B.A., gevestigd te Geldermalsen, en het aan haar verbonden Coöperatief Energie Dienstenbedrijf Rivierenland B.A., gevestigd te Culemborg, en Coöperatie Samen Leven Rivierenland U.A., gericht op levensinvesteringen en oudedagsvoorziening, gevestigd te Haaften, die gezamenlijk uitwerking geven

aan een regionaal coöperatief ecosysteem van georganiseerde burgers en een ontwikkelingsvisie voor een nieuw energiesysteem waarin gebruikers van dat systeem in staat worden gesteld om actief bij te dragen aan de realisatie en beheer ervan, en te delen in de opbrengsten.

B1.15 *Wat zijn coöperaties waar jullie graag mee samenwerken? Waardoor komt het dat je wel met deze maar mogelijk niet met andere coöperaties samenwerkt? .....*

.....

.....

.....

(16) Van de regionaal relevante coöperaties wordt dan de verbinding gelegd met **De Coöperatieve Samenleving**, opgericht op 27 maart 2015 als coöperatie van gebiedsgerichte coöperaties met een grootste doelstelling voor systeemvernieuwing tot en met de instelling van een nieuwe democratische code. (Je moet ergens beginnen...) Hoe mooi de gedachte van ‘een coöperatieve samenleving’ en hoe tegendraads in een neoliberal gedomineerd economisch en politiek bestel. Hoe hard is het nodig om vrij te komen uit het ‘oude marktdenken’ waardoor iedereen zo sterk beïnvloed is. Zoeken is het ook, naar de ruimte die er is binnen de bestaande (Europese en nationale) **wet- en regelgeving** om binnen de Grondwet het op een andere, nieuwe manier te kunnen en te mogen doen. De Coöperatieve Samenleving ontwikkelt een samenhangende set concepten en instrumenten waarmee een **transitie** kan plaatsvinden ‘van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving’, ‘van verticaal naar horizontaal’, ‘van keten naar gebied’, ‘van Angelsaksisch naar Rijnlands’. Bommelerwaer is de afgelopen drie her en der gepositioneerd geweest als voorloper binnen dit transitieproces, hoe moeilijk het steeds ook was om bij de Gemeenten voet aan de grond te krijgen, maar wat dan uiteindelijk in Maasdriel toch lukte.

Als experiment tot een coöperatieve samenleving. Wij nemen dit initiatief vanuit een bredere, maatschappelijke visie, waarin wij ons bovendien herkennen in de Preambule van De Coöperatieve Samenleving B.A. en waarvan wij, via de Gebiedscoöperatie het lidmaatschap uitoefenen. Wij onderschrijven de coöperatieve waarden genoemd in de statuten van deze coöperatie en gebruiken die als richtsnoer voor ons handelen. Wij verbinden ons graag aan initiatieven die De Coöperatieve Samenleving ontplooit in samenwerking met regionale, provinciale, landelijke en Europese publieke en private stakeholders op een nieuw, evenwichtig en evenwaardig speelveld dat zij hiertoe vorm geeft en borgt. Hieronder is inbegrepen het participeren in ‘learning labs’ en experimentprogramma’s die verschillende gebieden in het land verbinden rondom specifieke thema’s in de sfeer van (door)decentralisatie en circulaire economie. In verbinding met De Coöperatieve Samenleving doen wij bovendien graag appèl op experimenteerruimte binnen de Europese, landelijke, provinciale en gemeentelijke wet- en regelgeving zodra blijkt dat de combinatie van onze activiteiten tegen muren aanloopt die werden gecreëerd om orde en bescherming te bieden bij andersoortige organisaties met andere doelstellingen en onder andere omstandigheden. Zo kijken wij vol verwachting uit naar de ruimte die de binnenkort te verwachten Omgevingswet belooft te bieden voor georganiseerd burgerinitiatief.

B1.16 *Is het ook iets voor jullie gebiedsinitiatief om te verbinden aan (het gedachtegoed van) De Coöperatieve Samenleving en deel uit te maken van dat lerende coöperatieve ecosysteem? Waarom wel/niet?.....*

.....

.....

.....

(17) Vervolgens ging het om **kleur bekennen**: het verbinden aan beleidsagenda's 'waar niemand tegen op kan zijn' en daarmee benadrukken dat we zeker niet iets anders willen dan wat de beleidsmakers zelf ook aangeven te willen. Maar dan toch wel op een andere/nieuwe manier. En ook wel met een lichte steek onder water: het mocht op sommige plekken wat ambitieuzer! De primaire link voor de beoogde gebiedsgerichte systeemtransitie komt via **de as gebiedsinitiatief-overheid** (gemeente). Van belang dus om veel te investeren in de kwaliteit van die relatie. "Als het je hier lukt, lukt het je overal", waren de woorden van de wethouder duurzaamheid van Zaltbommel waarmee een week na oprichting kennis werd gemaakt. En zoals een Maasdriels raadslid onlangs sprak: "Er is in drie jaar tijd enorm veel veranderd in het politieke denken hier - als je nu zou aankomen met waar je toen mee aankwam, zou je er meteen mee 'door' zijn gekomen." Soms is het dus ook gewoon een kwestie van volhouden. Steeds maar op die deur kloppen en zeggen: "Mogen we de energietransitie binnen de context van de Omgevingswet zien (en de eisen die die wet stelt aan participatie)?" Op een gegeven moment is men er klaar voor en kan het hard gaan...

Aansluitend bij beleidsagenda's. In wat wij willen, staan wij niet alleen en voelen wij ons gesteund door andere spelers vanuit markt en overheid die zich inzetten voor een duurzame en energieke samenleving. Wij zien ons initiatief als een passend bij de "Nota Duurzaamheid Zaltbommel 2016-2020" en de halve pagina over duurzaamheid in het "Bestuursakkoord gemeente Maasdriel 2014-2018"; wij nodigen de gemeente Maasdriel uit hier ook budgettaire capaciteit voor vrij te maken. Provinciaal verbinden wij ons aan het Gelders Energieakkoord, dat zeventien maart tweeduizend vijftien (17 maart 2015) door ruim honderd partijen (gemeenten, de Provincie, bedrijven, organisaties, koepels enzovoorts) tijdens een feestelijke bijeenkomst werd getekend. Landelijk verbinden wij ons aan de doelstellingen van het Energieakkoord voor duurzame groei van de Sociaal-Economische Raad (SER) en kijken uit naar de implementatie van de Omgevingswet. Europees verbinden wij ons aan de Barroso Agenda (ook genaamd de Lissabon Agenda en de Europa 2020 strategie) en mondiaal aan het Klimaatakkoord van Parijs van acht december tweeduizend vijftien (8 december 2015) en de Duurzame Ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties. Met daarbij de aantekening dat ter zake van energiedoelen wij soms de lat graag nog wat hoger zouden willen (laten) leggen! Wij voelen ons bovendien aangetrokken tot lokale, provinciale en landelijk initiatieven gericht op democratische vernieuwing, waaronder het programma 'Democratic Challenge' van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in samenwerking met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), en wensen daaraan bij te dragen.

B1.17 *Wat zijn -op de verschillende schaalniveaus van gemeentelijk tot mondiaal- de voor jullie initiatief relevante beleidsdocumenten om je kleur aan te bekennen/ jullie activiteiten te 'legitimeren'? .....*

.....

.....

.....

(18) En als die relatie met de Gemeente hartelijker wordt, wil je samen graag eens kijken hoe het proces van Rijnlandse gebiedsontwikkeling bestendig kan worden en in de gewenste versnelling kan komen. Financiële middelen horen daar bij. En aangezien de coöperatie heeft verklaard zich te wijden aan het ‘algemene gebieds(eigen)belang’, is het logisch dat -zeker in de beginfase voordat de motor van transacties flink op gang is gekomen- de gemeente bijspringt om een coöperatief initiatief te ondersteunen. Alleen al voor de bestendigheid (laat staan groei) van een lokaal initiatief maakt die steun een ongelooflijk groot verschil. En daar zit wel een manco in landelijke wetgeving en beleid: iedereen (Omgevingswet, Regionale Energie Strategie...) wil dat burgers gaan **participeren** en zelfs op het professioneel niveau waarop ook overheid en markt acteren, maar voor alles is er geld, behalve voor de uren van de burgers. Letterlijk: je kunt leningen krijgen om externe experts in te huren, voor de voorfinanciering van grote energieprojecten, ‘**nee, maar niet voor de uren**’ van de initiatiefnemers. Dat is toch wel een rem op de transitie. Want hoewel burgers net zo opgeleid en professioneel zijn als ambtenaren en professionals (die immers allen ook burgers zijn) is het nemen van burgerinitiatief niet eindeloos volhoudbaar door het opofferen van vakantiedagen/ declarabele uren/ gezinstijd. Daar moet iets tegenover staan. Bovendien wil je kunnen rekenen op de inzet van je deelnemers als je binnen de planning bepaalde projecten wilt kunnen opleveren. De stress die het zonder steun vraagt van de initiatiefnemers (en hun huishoudens) is uiterst onprettig. Binnen de overheid kom je hier ook denken tegen: “Nee, we kunnen niet jullie ondersteunen maar andere marktpartijen niet” of “Ja maar jullie zijn helemaal niet representatief voor het hele gebied” of “We kunnen niet exclusief met jullie zaken doen” (en ook niet “inclusief”!). Sommige gemeenten zijn overigens wel ruimhartig. Tijd voor een goede regeling. Waarom bijvoorbeeld niet alle initiatiefnemers van geaccrediteerde initiatieven die jaarlijks meer dan 500 uur besteden ‘in het algemeen gebiedsbelang’ vrijstellen van BTW en inkomstenbelasting, of tenminste van gemeentebelasting?

Kijkend naar financiële stromen. We willen graag in partnerschap met de gemeentelijke, Provinciale en landelijke overheid samenwerken aan de gebiedsontwikkeling en gebiedseconomie van de Bommelerwaard. Een belangrijk middel daarbij is geld. Als bewoners en ondernemers dragen we (veel) belasting af en voor een groot deel is dat goed. Veel van wat we afdragen, gaat de grenzen van ons gebied over. Bij hetgeen ons voor ogen staat, zou het welkom zijn als we met de overheid in gesprek konden gaan om te bezien hoe een groter deel van deze belastinggelden en beter kunnen aangewend voor de ontwikkeling van het gebied. De fiscale inrichting van onze activiteiten, in samenhang met het coöperatieve ecosysteem, is onderwerp van studie. Na afronding van die studie zouden we graag met de overheid een experimentele omgeving willen inrichten om te kijken naar betere verbinding van middelen aan doelen.

B1.18 *Hoe gaan jullie zorgen voor opstart-financiering om de eerste drie jaar door te komen?.....*

.....

.....

.....

(19) Vervolgens is het wel van belang dat je je Initiatief/**coöperatie** neerzet op zo’n manier dat die **geborgd** ontwikkelt daadwerkelijk op dat ‘nieuwe speelveld’ (o.a. waar geld een middel is). En niet dat ie door het aantrekken van verkeerde financiering van buiten; door het loskoppelen van de ledenfinanciering van de ledentransactie (“investeren in deze windmolen levert 10% rendement”); of doordat enthousiaste projectmanagers, vanwege hun ‘no cure no pay’ beloningssystematiek alleen focussen op renderende activiteiten - dat de coöperatie vanuit dit soort ‘oude reflexen’ weer **terugglijdt naar het oude speelveld** en toch weer verwordt tot ‘een marktpartij’. Hoe zorg je ervoor dat het een zuivere coöperatie blijft, verbonden aan

het belang van het gebied en de behoeften van (al) zijn huishoudens? Hoe ga je eigendom en financiering zo structureren dat er een juiste balans blijft tussen individueel belang (opdat mensen participeren) en collectief belang (opdat het mag groeien)? Zonder door te schieten in dat je windmolens in stichtingen plaatst opdat ze ‘van iedereen’ zijn, maar daarmee dus eigenlijk ‘van niemand’. Coöperatief gezien wil je voldoende prikkels inbouwen dat mensen actief willen deelnemen (d.w.z. transacties aangaan) met de coöperatie en niet gaan ‘free-riden’ op de inzet en/of financiering van anderen. Een coöperatie is daarmee fundamenteel anders dan een stichting. Het doel (van Bommelerwaard) is immers niet transitie ‘van fossiel naar hernieuwbaar’ maar van ‘keteneconomie naar gebiedseconomie’ enz. - een nieuw maatschappelijk-economisch stelsel waarin het goed is voor iedereen.

En met de coöperatie als vehikel. Als persoonlijk en gemeenschappelijk initiatief en gezamenlijke zelfopdracht kiezen wij zelf ook voor samen-organisatie in de flexibele, aan functionaliteit ondergeschikte vorm van een bottom-up, open, op meervoudige waardecreatie gerichte, maar not-for-profit coöperatie, als middel en niet als doel en wat dat betreft als een tijdelijk vehikel, dat bovendien de democratische en community-eigendomsverankering van lokale kapitaalgoederen en gebiedsvoorzieningen mogelijk maakt, en daarmee de passende randvoorwaarden creëert die wij noodzakelijk achten voor de huidige transitie naar een circulaire, volhoudbare, coöperatieve economie en inclusieve maatschappelijke orde.

B1.19 *Hoe gaan jullie ervoor zorgen dat jullie coöperatie zich bestendig zal blijven ontwikkelen als een echt coöperatie (en niet afglijdt naar iets anders)? Hebben jullie daartoe de juiste expertise/inzicht in huis? Heb je voldoende borging aangebracht? Hoe?.....*

.....

.....

.....

.....

(20) De laatste paragraaf die werd toegevoegd aan de Bommelerwaard-preambule juist omdat deze keuze het meeste stof deed opwaaien: kiezen we ‘gewoon’ voor een coöperatie met ‘uitgesloten aansprakelijkheid’ (U.A.) of willen we een ‘**echte coöperatie**’: met beperkte ledenaansprakelijkheid in geval van faillissement (B.A.)? [NB: deze ledenaansprakelijkheid staat geheel los van bestuurlijke aansprakelijkheid of aansprakelijkheid bij bedrijfsongevallen!] De stap van de Rabobanken om in 1998 hun ‘B.A.’ om te zetten in ‘U.A.’ werd dat door sommige commentatoren later aangemerkt als een moment waarop een deel van het coöperatieve verloren was gegaan. **Het doet iets** met je deelname in de coöperatie als je weet dat, wanneer de coöperatie failliet zou gaan en met schulden achterblijft, je daar zelf financieel door geraakt wordt. Los van de extra financieringsbasis die het creëert (mits je het zo structureert dat de bank direct deelgenoot is in de aansprakelijkheidsovereenkomst - wat wel een bewerkelijke is) ‘doet het wat’ in de intensiteit van de ‘lid-coöperatie’-verbinding. Maar het vraagt wel meer uitleg over het ‘risico’ dat men daarmee loopt (juist op een moment dat je positieve ‘track record’ nog ontbreekt, want dán heb je dat vertrouwen en die extra financieringsbasis nodig) en in deze snelle tijd is dat niet per sé een ‘selling point’.

Mét ledenaansprakelijkheid. De coöperatie is als rechtsvorm uniek in dat ze het onderpand van leden mag gebruiken als onderpand van de coöperatie. Daarmee kan de coöperatie leningen aangaan zonder

dat ze zelf al eigen vermogen heeft opgebouwd. Zo financierden honderd jaar geleden de boeren vanuit armoede coöperatief hun boterfabriek. Als Hollanders vinden we het prettiger om ergens aan mee te doen vanuit vrijblijvendheid. Dat pleit voor een coöperatie “met uitgesloten aansprakelijkheid” in geval van faillissement: als het mis gaat, ‘geeft er niemand thuis’. Dat is veilig – en dat is zoals veel coöperaties worden opgericht. Toch willen wij het anders doen: wij willen ‘echte coöperatie’. We willen graag dat we met elkaar echt een verbinding aangaan. Dat we samen investeren in ons gebied. Dát is het grootste risico: dat ons gebied verschraalt en verpaupert. En daarom willen we een goede coöperatie die voor ons allemaal wat bijdraagt. We willen vanuit coöperatief perspectief graag zien dat mensen tegen het bestuur zeggen: "ik sta achter je - en daarmee ben je mij ook wat verschuldigd!". Het past bij een wederkerige relatie dat de één een financieel belang heeft bij/in de ander. Daarom kiezen we voor ledenaansprakelijkheid – uitsluitend in geval van faillissement. We willen dit doen zonder kwetsbare huishoudens in risico te brengen. Vrijgesteld van ledenaansprakelijkheid zijn daarom leden die het moeten doen van een uitkering en/of die in de sociale huur/koop zitten, of om specifieke redenen door het bestuur worden vrijgesteld.

B1.20 *Jullie gebiedsinitiatief: wil je dat met of zonder ledenaansprakelijkheid structureren? Omdat?.....*

.....

.....

(21) En dan volgt de alinea waaraan deze rapportage (een deel van) haar titel ontleent: de inrichting van een **kwartiermakersperiode**. De gedachte daarbij is als volgt: Je begint vanuit het ‘niets’ met alleen een stapeltje papier (oprichtingsakte: preambule en statuten) en een oprichtingsbestuur en een bescheiden clubje supporters. Het gaat nog even duren voordat je de motor van gebiedstransacties draaiende hebt. Alles is nog **onzeker**: je bent nog nagenoeg onbekend; netwerken moeten nog worden opgebouwd; je huisstijl en digitale infrastructuur moeten überhaupt nog ontwikkeld worden; over veel van de nodige kennis beschik je nog niet; er is nog geen geld om mensen aan te stellen; een eigen werkruimte heb je nog niet; de lokale politiek, het lokale bestuur en ambtenarenapparaat vinden ‘participatie’ als gedachte interessant maar hadden niet gedacht dat jij je zou gaan melden ‘met een grote broek aan’; je hebt je beleid nog niet ontwikkeld; je hebt eigenlijk nog geen achterban; enz. En toch moet er wat gebeuren en ga je beginnen. Het lijkt op wat er ‘in Afghanistan’ gebeurt: een groepje mensen is bezig om een kampement op te slaan; infrastructuur aan te leggen voor sanitair, voedsel, veiligheid enz.; contact te maken met lokale sleutelpersonen enz. - maar alles voor niemand want er is verder niemand. En opeens wordt er **op een fluitje** geblazen en verschijnen er tienduizend op hun taak toegeruste manschappen. Alles moet dan nagenoeg vlekkeloos kunnen functioneren. Dát is het (ogenschijnlijk ondankbare?) voorbereidende werk van een kwartiermakersperiode. Het is de tijd van zaaibedden maken en zaaien, maar niet van oogsten. Dat is pas de fase daarna. De kwartiermakers zijn niet per sé de mensen die ook het meest geschikt zijn om het proces te sturen als alles ‘live’ gaat en er een beheerssituatie ontstaat. Van belang dat je daar van bewust bent en daar die beginjaren en daarna respectvol mee omgaat. Het kwartiermaken is een verantwoordelijke taak en **vraagt veel** ten aanzien van doorleving van de doelstelling, integriteit op die doelstelling en de zaakwaarneming van waaruit je dan nog opereert (nog zonder noemenswaardige achterban), beweeglijkheid in de ontwikkeling/uitvoering, doorzettingsvermogen en (dus) vertrouwen. Want het is niet een gemakkelijke periode. Het is een periode om heel veel te leren - en om het geleerde te delen en door te geven.

Starten we een kwartiermakersperiode. De Coöperatie gaat snel te water onder een onzeker gesternte. Ons initiatief is nog pril en we hebben nog geen idee waar we over twee jaar zullen staan. De toekomst willen we daarom niet vastleggen en beperken in afspraken en vormen die we met onze blik van vandaag kunnen bedenken. Daarom gelasten we nu, onder aansturing en coördinatie van het oprichtingsbestuur, een kwartiermakersperiode in van zo’n twee jaar om zo snel mogelijk de

vormgeving, strategie en het beleid van de Coöperatie en de aan haar verbonden onderneming nader vorm te geven. Intussen richten we ons op de activiteiten ter realisatie van de doelstelling van de Coöperatie. Na de zomer van dit jaar zullen we ons oprichtingsbestuur, dat we nu vanuit zaakwaarneming, dienstbaarheid en integriteit tijdelijk inrichten, definitief invullen. Bij het verstrijken van de genoemde tweejaarsperiode voeren wij een audit uit op onze oprichtingsstatuten. Een half jaar daaraan voorafgaand defungeert het bestuur en toetsen we op compliance, waarna herbenoeming kan plaatsvinden voor het resterende deel van de eerste volle bestuurstermijn.

B1.21 *Wat zijn de condities die jullie nodig hebben om jullie kwartiermakersperiode verantwoord vorm te geven? Wat zijn afspraken die je wilt maken om veilig de gewenste uitkomst van die periode te kunnen bereiken en afspraken om respectvol met je kwartiermakers om te gaan? Kun je nu al bedenken hoe je die periode straks gaat evalueren? .....*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(22) Oké en dan begin je. Met je beste beentje voor en een open, uitnodigende hand. Alleen zal het je niet lukken en dat was ook contrair aan de bedoeling. Je zou het **samen** gaan doen in het algemeen gebieds(eigen)belang, ‘van, voor en door’ de bewoners en gebruikers van het gebied. Succes!

Eenieder uitnodigend om mee te doen. Het initiatief tot oprichting van deze coöperatie wordt genomen door enkelingen, vanuit de bedoeling dat dit velen zal inspireren om mee te doen. Burgers, ondernemers en organisaties worden nadrukkelijk uitgenodigd om zich aan te sluiten en te verbinden aan de coöperatie. Want als bewoners en gebruikers van dit mooie stukje aarde dragen we gezamenlijk de verantwoordelijkheid om aan de volgende generaties die pracht door te geven, met respect en de waardering als wij dit gebied van onze voorouders hebben mogen erven. De uitdaging waar we allen samen voor staan in termen van het voortbouwen aan een duurzame, circulaire economie en inclusieve samenleving, is groot. Alleen samen kunnen we een dergelijke belofte aan de toekomst waarmaken. Doe mee!

B1.22 *Hoe gaan jullie een open, uitnodigende houding inzetten en behouden? Hoe gaan jullie je ledenwerving, ledencommunicatie en -iets later ook- ledenbeleid vormgeven? Wanneer benader je de pers en hoe wil je die relatie vormgeven? .....*

.....

.....

.....

.....

.....

Bijlage 2: Bommelerwaar-kwartiermakersperiode: Feitenrelaas

Highlights:

1. Deze bijlage zet **chronologisch op een rij** ‘alles’ (van belang) waarmee Bommelerwaar voor haar **systemische doel** probeerde vooral de lokale overheid (gem. Zaltbommel en Maasdriel) mee te krijgen;
2. Meteen na oprichting raakte Bommelerwaar intensief betrokken bij een **bestaand wind-initiatief** op ‘het oude speelveld’ dat we niet op onze lijn kregen - maar dat via Provinciaal besluit wel gerealiseerd wordt;
3. Twee jaar lang hebben we zorgvuldig de lancering van **ons eigen windpark** (‘ons’ inclusief partner Green Trust) voorbereid; anti-windgemeente Maasdriel kwam binnen twee maanden tot volledig nieuw inzicht;
4. Veel tijd ging zitten in de ontwikkeling van een écht coöperatief, ‘local for local’-energieconcept: **Bommelerwaar-Stroom**. *Meer over hierover en het Gebiedswindpark in hoofdstuk 5;*
5. De Bommelerwaar-**kwartiermakersperiode eindigde** met een geslaagd tweejaarsfeest (27 juni 2018), gevolgd door een jaar van geleidelijke overstap naar de inrichting van de professionaliseringsfase.

De eerste drie jaar Bommelerwaar werkte een **kwartiermakersduo/ oprichtingsbestuur**, ondersteund door een groep actieve supporters, commissieleden en een uitdijende achterban, enorm hard om de Coöperatie in het gebied (en mede daartoe ook ver daarbuiten) ‘neer te zetten’; de eerste belangrijke concepten en producten te ontwikkelen en te lanceren; en om politieke steun op te halen voor het grotere gebiedsproces dat als belangrijke basis werd gezien voor de verdere doorontwikkeling van de gebiedseconomie van de Bommelerwaard (binnen het Rijnlands Gebiedsarrangement).

Zonder vermelding van alle details, volgt hier een chronologisch overzicht van de ‘belangrijkste’ gebeurtenissen:

2016: Oprichting & Gebiedsconferentie

- **25 april:** Oproep in de krant van de eerste initiatiefnemer: “wie helpt mee met een kleinschalig zonnepanelencollectief?”
- **12 mei:** Eerste bijeenkomst met 12 deelnemers in Gameren. Gevolgd door intensieve gesprekken, Appjes en telefoontjes en heel veel schrijfwerk voor de oprichting van een Bommelerwaard-brede coöperatie met een brede doelstelling: a) Energie t/m z) “Overige”;
- **28 juni:** Oprichting “Coöperatie Bommelerwaar B.A.” door notaris Peter van den Broecke in Culemborg (als onderdeel van een door de Regio Rivierenland gesubsidieerd traject voor de simultane oprichting van vijf (energie)coöperaties);
- **4 juli:** Deelname aan bijeenkomst over de Omgevingswet georganiseerd door het Programmabureau Aan de Slag met de Omgevingswet en De Coöperatieve Samenleving bij Coöperatie Marconia in Rotterdam;
- **5 juli:** Gemeenteraad Zaltbommel gunt dak Gemeentewerf Gameren aan de nieuwe coöperatie voor zonnepanelen, terwijl wij onze eerste ledenbijeenkomst houden in het gemeentekantoor van Zaltbommel;
- **6 juli:** Gesprek met duurzaamheidswethouder Buwalda van Zaltbommel: doelstellingen en structuur Bommelerwaar; zonnedak Gemeentewerf; windpark Zaltbommel; Omgevingswet en ‘nieuw speelveld’;

- **7 juli:** Kennismaking met Eduard Ravenhorst/ bevestiging lidmaatschap van De Coöperatieve Samenleving; live-gang van de website www.bommelerwaar.nl ;
- **19 juli:** In gesprek met Vereniging Windpark Zaltbommel/A2;
- **29 augustus:** Live met het logo van Bommelerwaar! (Dat vervolgens ook onmiddellijk, vrolijk en dankbaar 'in stijl' wordt overgenomen door Coöperatie Lingewaar.)
- **9 september:** Eerste gesprek met energieleverancier Huismerk Energie;
- **14 september:** Strategische notitie aan leden Bommelerwaar en voor externe verspreiding: "Positionering Coöperatie t.a.v. duurzame energie-investeringen in de Bommelerwaard" n.a.v. betrokkenheid bij / gesprekken met windinitiatief Zaltbommel-A2 - concepten als zelflevering, zelffinanciering (vanuit de energierekening), het nieuwe speelveld, het gebiedsbelang, de 'circulaire marktwaarde van grond en gebied' (© DCS/TSG), de Omgevingswet, het Gebiedsarrangement worden er allemaal (al) benoemd;
- **29 september:** Verbinding met het EnergieDiensten Bedrijf Rivierenland (nu: EnergieSamen Rivierenland, waaronder ook het regionale energieloket "Het Nieuwe Wonen" valt);
- **7 oktober:** Deelname bij oprichtingsbijeenkomst Coöperatie HOOM;
- **19 oktober:** Eerste kennismaking met wethouders Jan-Hein de Vreede (Duurzaamheid) en Gerard van de Anker (RO) van Maasdriel;
- **20 oktober:** Positionering Bommelerwaar & Gebiedscoöperatie tijdens OIM-jaarconferentie "Verander Nederland";
- **4 november:** Deelname met stand (en nieuwe folders en banners) aan Energiemarkt Zaltbommel in Gameren;
- **5 november:** 25 leden van Bommelerwaar plukken gezamenlijk 10.000 kg appels voor de productie van 1.000 5-liter-dozen Bommelerwaar-Appelsap (!) die we vervolgens op allerlei evenementen ter verkoop aanbieden;
- **22 november:** Deelname aan 1e Gebiedswaarde-werkconferentie van De Coöperatieve Samenleving in Geofort Herwijnen;
- **25 november:** Presentatie tijdens RVO-dag over Regionale Economie - blijkt entreeticket voor deelname aan ParticipatieTafel Regionale Netwerken;
- **28 november:** Eerst ontmoeting Duurzaamheidsplatform Bommelerwaard;
- **8 december:** Presentatie voor RVO-gezelschap: 'hoe kan RVO beter gebiedsgericht gaan werken' met Bommelerwaar als concrete casus
- **15 december:** Gebiedsconferentie Bommelerwaard met 30 sprekers (waaronder wethouder Buwalda en gedeputeerde Jan Jacob van Dijk) en 100 deelnemers die allemaal een aanbod deden resp. ontvingen voor

Gebiedsconferentie Bommelerwaard

De Bommelerwaard, ons mooie riviereiland, staat voor grote uitdagingen: Hoe zorgen we voor een gezonde en bloeiende woon-, werk- en leefomgeving? Alle verbeteringen op individueel niveau zijn welkom. Kunnen we tegelijkertijd niet ook het systeem op gebiedsniveau aanpakken? Kunnen we ons als gebiedsbewoners, ondernemers, bedrijven en overheid verbinden aan één gezamenlijke duurzaamheidsagenda: energie- en klimaatneutraal, veilig, natuurinclusief, sociaal verbonden? Tijdens de Conferentie onderzoeken we de mogelijkheden voor het gebiedsenergiesysteem. We kunnen op diverse fronten snel beginnen: besparen, investeren in lokale opwek voor zelflevering, warmte, een eigen handelsplatform en smart grid, bufferen, balanceren, e-deelauto's ... Samen aan de slag, al in de geest van de Omgevingswet. De Bommelerwaard als lerende experimentomgeving voor circulaire en inclusieve gebiedseconomie. Werken aan systeemtransitie door te dóen. Ben je erbij?

100 deelnemers; 30 sprekers

Van harte welkom op Slot Loevestein
15 december 2016
12:30-17:30 uur

Info & aanmelden:
www.bommelerwaard.nl

Coöperatie BOMMELERWAAR
Burgers uit: MAASDRIEL gemeente Zaltbommel
En voorts met steun van: Regio Rivierenland provincie Gelderland

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland
Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu
Aan de slag met de Omgevingswet
Gebiedscoöperatie Rivierenland
De Coöperatieve Samenleving

de energietransitie in de Bommelerwaard, waarna de ontwikkeling van Bommelerwaar-Stroom werd opgepakt;

2017: Positionering & fondswerving

- **11 januari:** Met Coöperatie HOOM wordt een avond verzorgd in Ammerzoden voor de verduurzaming van huizen, waaraan zo'n 40 bewoners deelnemen;
- **12+24 januari:** Inspreken over principeverzoek Windpark Zaltbommel/A2 (met tussentijdse besprekingen in ledenbijeenkomst) in voorbereidende carrousel-vergadering gemeenteraad: "laat ons 50% eigendom verwerven en 100% van de stroom lokaal houden";
- **20 januari:** Gesprek met windconsultant Green Trust, op hun initiatief, voor de mogelijke gezamenlijke ontwikkeling van Windpark Lage Rooijen, tussen de A2 en Hoenzadriel;
- **26 januari:** Principeverzoek Windpark Zaltbommel/A2 wordt verworpen door de gemeenteraad Zaltbommel, ondanks ook de inspraak van gedeputeerde Jan Jacob van Dijk: "je kunt beter vóór stemmen en de regie lokaal houden";
- **24 januari:** Deelname aan eerste van vijftal bijeenkomsten Transitiegroep Verduurzaming Landelijk gebied van het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (OIM, inmiddels Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving), onder meer door indiening van Bommelerwaar als casuïstiek en co-auteurschap van het deelrapport Landelijk gebied;
- **2 maart:** Bommelerwaar als casus tijdens 3e Werkconferentie van De Coöperatieve Samenleving, over het Rijnlands Gebiedsarrangement in het Pakhuis De Zwijger;

- **11 mei:** Bommelerwaar als één van de ‘pareltjes’ mee in het koffertje van de Kabinetsinformatuur: de brief van het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (OIM, inmiddels OFL) aan het nieuwe kabinet, met daarin één aanbod aan het kabinet: het nieuwe ‘drie-spelers-model’ te helpen inrichten.

**Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu**

”

p/a: Tweede Kamer der Staten-Generaal
Ter attentie van de informateur, mw. drs. E. I. Schippers
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Datum: 11 mei 2017

Geachte informateur,

Een nieuw kabinet heeft visie, kijkt vooruit en kijkt terug. Via deze brief willen wij u namens meerdere Overlegorganen Infrastructuur en Milieu (OIM) vragen een aanbod te doen voor de duurzaamheid, de leefbaarheid en de innovatie in Nederland.

Secretariaat OIM
Plesmanweg 1-6
Den Haag

contactpersoon
F. Coumou
06-56495100
f.125744

p.1 Deze transities zijn nodig, omdat het huidige systeem 'onvolhoudbaar' is: de accu van Nederland loopt leeg. Kern van alle transities is een nieuwe rol van burgers

p.2

Alleen als we een echt nieuw speelveld creëren, kunnen we lokale kennis en creativiteit benutten, beloftevolle kansen pakken en de transities versnellen.

Aanbod: Wij bieden een nieuw kabinet aan het drie-spelers-model verder te helpen inrichten.

p.6 Landelijke Gebied worden vier 'Pareltjes' aangeboden als interessante (stimu)leercasussen: **Coöperatie Bommelerwaar**,

- **Mei-juli:** Rondje langs de gemeentepolitiek Zaltbommel en Maasdriel voor nadere kennismaking/ gesprekken over zonne- en vooral windenergie met ZVV, CDA, D66, VVD, Samen Sterk Maasdriel en PvdA/ GroenLinks
- **31 mei:** Gesprek met RO-wethouder Van Bragt en Green Trust met op tafel de tekeningen van acht mogelijke locaties voor windparken in de gemeente Zaltbommel;
- **1 juni:** Poging tot fondswerving vanuit Duurzaamheidsplatform Bommelerwaard: “Vacature Energiecoördinator Bommelerwaard”;
- **7 juni:** Inzending van voorstel voor de prijsvraag “Maak Gelderland Mooier” uitgeschreven door de Provincie Gelderland (uitkomst: niet winnend);
- **7 juni:** Fondswerving: indiening voorstel voor Rabobank Coöperatiefonds (uitkomst: afgewezen: “de aanvraag raakt volgens de commissie aan persoonlijk gewin”);
- **12 juni:** Financiering energieprojecten: kennismaking directeur Green Giraffe aan de dijk in Ammerzoden;
- **17 juni:** Bommelerwaar verzorgt twee workshops tijdens het landelijke evenement van het Plattelandsparlement voor kleine kernen;

- **21 juni:** Inspreken in de gemeenteraad Maasdriel naar aanleiding van de raadsnotitie over het nieuwe Duurzaamheidsbeleid (waarin nog geen doelen werden geformuleerd);
- **27 juni:** 1-jaarfeest met goed bezochte receptie in het Slot van Rossum;
- **29 juni:** Deelname aan eerste van drietal VNG-BZK-bijeenkomsten “Democratic Challenge Omgevingswet”
- **29 juni:** Fondswerving: in gesprek met Commissaris van de Koning, Clemens Cornielje van Gelderland, tijdens bezoek aan Maasdriel;
- **3 juli:** Provinciale Staten keurt Windpark Zaltbommel/A2 alsnog goed, ondanks inspraak zelfs van de (nieuwe) RO-wethouder De Vries van Maasdriel - dit heeft een enorme impact op de sfeer ten aanzien van windmolens binnen de Gemeente Zaltbommel (‘kater’) en Maasdriel (‘beïndrukt’);
- **7 juli:** Kennismaking met Gebiedscoöperatie Rivierenland;
- **13 juli:** Naar aanleiding van een presentatie aan het Congres van de International Association for the Study of the Commons (IASC) ontvangt Bommelerwaar een groep internationale bezoekers om over onze activiteiten te vertellen;
- **6 september:** Fondswerving: indiening nieuw voorstel Rabobank Coöperatiefonds (uitkomst: afgewezen: “Als er voldoende animo in de markt is, dan zal Coöperatie Bommelerwaar in de ogen van de commissie op termijn uitgroeien tot een (grote) commerciële organisatie. Een bijdrage uit het Coöperatiefonds is in dat geval niet passend”);
- **26 september:** Overleg met Gemeente Maasdriel en WeDriveSolar over mogelijke levering van elektrische auto’s aan de Gemeente;
- **3 oktober:** Deelname aan eerste van een serie Rabobank Dialogoavonden over “Bommelerwaard Vitaal”;
- **4 oktober:** Workshop Coöperatieve Gebiedsontwikkeling & Bommelerwaar tijdens seminar Kadaster en Rijkswaterstaat over “Eigentijds Eigendom van Grond”;
- **13 oktober:** Deelname aan eerste van paar bijeenkomsten van de RWS Peta-Academy met indiening voorstel voor een 7e PetaPlan voor energie-opwek in de Bommelerwaard (uitkomst: niet gehonoreerd);
- **3 november:** Deelname met stand aan Energiemarkt Zaltbommel;
- **9 november:** Bommelerwaar schrijft en verspreidt een Handreiking Energietransitie aan de politieke partijen in Zaltbommel en Maasdriel, terwijl deze hun verkiezingsprogramma’s voorbereiden.
- **18 december:** RVO DuurzaamDoor, Participatietafel Regionale Netwerken, verleent opdracht tot ontwikkeling van een “Echt coöperatief ‘local for local’-energieconcept: Bommelerwaar-Stroom”;

2018: Lancering Bommelerwaar-Stroom & eerste zonnedak

- **7 februari:** Deelname aan startbijeenkomst Regionale Energie Strategie, Regio Rivierenland;

- **24 maart:** Brief aan gemeenteraadsleden Zaltbommel en Maasdriel om nog inspiratie mee te geven voor de nieuwe bestuursakkoorden;
- **27 maart:** Deelname aan Energie-atelier van de Regio Rivierenland over de toekomst van de tuinbouw;
- **28 maart:** Telefoontje van de Rabobank Bommelerwaard: Bommelerwaar krijgt alsnog € 7.500 toegekend, vanuit een nieuw Duurzaamheidsfonds, vrij te besteden aan bijvoorbeeld marketingactiviteiten;
- **19 april:** Bommelerwaar spreekt bij de gemeenteraad Zaltbommel n.a.v. agendapunt Ondernemersfonds in over een 'Bewonersfonds Bommelerwaard' voor de energietransitie en licht nieuwe raadsleem in over Bommelerwaar-Stroom en overige activiteiten.
- **20 april:** Het idee van twee proeftuinen 'geboren' in gesprek met het Kadaster, waarop snel contact volgde met Waterschap Rivierenland, het Programmabureau Aan de Slag met de Omgevingswet, Radboud Universiteit, het Programmabureau Herstructurering Tuinbouw Bommelerwaard (PHTB) en met bewoners in Oensel, met als conclusie: er is een basis voor vervolg;
- **24 april:** Omgevingswet-bijeenkomst met Radboud Universiteit in Zaltbommel; & uitvinder Peter van Wees verricht luchtkwaliteit-metingen in de Bommelerwaard en presenteert daarover en zijn Smogkiller tijdens Ledenvergadering;
- **24 mei:** Presentatie Bommelerwaar-Stroom tijdens RVO-PTRN-bijeenkomst en pitch voor de twee Proeftuinen Oensel (gem. Zaltbommel) en Hoenzadriel (gem. Maasdriel);
- **28 mei:** Eerste gesprek met bewoners Oensel (Zaltbommel) voor de ParticipatieProeftuin Oensel;
- **31 mei:** Kennismaking met nieuwe wethouder Eric van Hoften (duurzaamheid), Gemeente Maasdriel;
- **4 juni:** Presentatie bij aanvraag subsidie van het Regionaal Investerings Fonds (RIF), Regio Rivierenland;
- **27 juni:** 2-jaarfeest Bommelerwaar met:
  - a) Opening eerste zonnedak op de Gemeentewerf in Gameren van (375 panelen; 25 huishoudens) door de 'nieuwe' wethouder duurzaamheid, Willem Posthouwer van Zaltbommel;

- b) De formele lancering daarmee van Bommelerwaar-Stroom (waarvoor in opdracht van RVO DuurzaamDoor, de Participatietafel Regionale Netwerken in een rapportage Bommelerwaar-Stroom conceptueel, juridisch en in marketingtermen was uitgewerkt); en
  - c) Een mooi jaarfeest in het nieuwe Van de Valk-restaurant in Zaltbommel met als speciale gast en spreker Nationaal Energiecommissaris Ruud Koornstra, Ambassadeur van Bommelerwaar-Stroom. Koornstra was dusdanig onder de indruk van het concept “Bommelerwaar-Stroom” dat hij beide kwartiermakers van de Coöperatie spontaan installeerde als Regionale Energiecommissaris van de Bommelerwaard.
- **4 juli:** De lokale huis-aan-huis-kranten rapporteren over het 2-jaarfeest, het nieuwe dak, Bommelerwaar-Stroom en Ruud Koornstra;
  - **4 juli & 25 oktober:** Overleg met de wethouders RO/Omgevingswet en Duurzaamheid van Zaltbommel over ParticipatieProeftuin Oensel en mogelijkheden voor wind in de gemeente Zaltbommel - waar met name Gijs van Leeuwen (RO) enthousiast is voor samenwerking op dit traject;
  - **10 juli:** Het Regionaal Investerings Fonds (RIF) kent subsidie toe aan Bommelerwaar volhaar ParticipatieProeftuinen-project;
  - **11 juli:** Bijlage “Bommelerwaar-Stroom Krant” in de huis-aan-huis kranten, aangeboden aan ±23,000 adressen, ruim 21.000 huishoudens van de Bommelerwaard;
  - **16 juli:** Tekensessie samenwerkingsovereenkomst Huismerk Energie;
  - **17 juli:** toekenning subsidie voor haalbaarheidsonderzoek van Regionaal Investeringsfonds (RIF), Regio Rivierenland voor proces Omgevingsvisie gericht op Proeftuinen Oensel en Hoenzadriel;
  - **15 augustus:** Bewonersbrieven over het voorgenomen Bommelerwaar-windpark Hoenzadriel worden bezorgd op 100 adressen in/om buurtschap Hoenzadriel (maar het blijft stil);
  - **16 augustus:** Deelname aan braderie Zaltbommel met nieuwe Bommelerwaar-Stroom t-shirts;
  - **31 augustus:** Indiening voorstel Regio Deal Proeftuin Schone Leefomgeving Bommelerwaard, samen met o.a. het Waterschap;
  - **11 september:** Het programma “Omgeving Ontmoet Omgevingswet” komt op bezoek in de Bommelerwaard om kennis te maken met hoe Bommelerwaar zich voorbereidt op de Omgevingswet en waaraan ook enkele andere initiatieven deelnemen;
  - **September-oktober:** Bommelerwaar-Stroom infoavonden in Zaltbommel, Zuilichem, Ammerzoden, Kerkdriel, Nederhemert, Rossum, Bruchem en Hedel; & diverse huisbezoeken bij omwonenden over Windpark Hoenzadriel;
  - **2 oktober:** Indiening (eerste versie) principeverzoek aan de gemeenteraad Maasdriel;
  - **8 oktober:** Kennismaking Heemraad Hennie Roorda;
  - **10 oktober:** uitnodiging aan tafel voor de ‘Raiffeisen-lunch’ met Koningin Máxima tijdens het staatsbezoek van het Koningspaar aan de deelstaat Rijnland-Pfalz in de Staatskanzlei te Mainz, voorafgegaan door een

seminar voor Nederlandse en Duitse coöperatieve (burger)initiatieven ter gelegenheid van de viering van het 200e geboortjaar van Wilhelm Friedrich Raiffeisen;

- **25 oktober:** Bezwaarschrift aan secretariaat Duurzaamheidsplatform in zake buitensluiting Bommelerwaard van studie over de GebiedsEnergieStrategie en signalering probleem van negeren Omgevingswet;
- **16 November:** Helaas, de afwijzing van de Regio Deal Bommelerwaard;
- **23 november:** Workshop “Van energiecoöperatie naar nieuw systeem: Bommelerwaard” tijdens het HierOpgewekt-evenement in 't Spant in Bussum, waar Bommelerwaard ‘het gezicht’ van het evenement wordt op de website van HierOpgewekt;
- **27 november:** Herinnering principeverzoek windpark Hoenzadriel formeel vanuit een advocatenkantoor;
- **3 december:** Gesprek met de Gemeente Zaltbommel over de ParticipatieProeftuin Oensel;
- **6 december:** Akkoord van RVO op offerte “ParticipatieProeftuinen Bommelerwaard:” en formele start activiteiten (voorbij de voorbereidingsfase feitelijk al sinds april);

2019: Windpark Hoenzadriel

- **7 januari:** Bommelerwaard wordt tijdens de nieuwjaarsreceptie van Zaltbommel uitgeroepen tot “Organisatie van het Jaar”
- **28 januari - 11 maart:** Gesprekken Deal Voor Duurzaamheid met duurzaamheidswethouder Posthouwer van Zaltbommel;
- **30 januari:** Inspreken over Windpark Hoenzadriel als “ingekomen post” tijdens vergadering Commissie Ruimte;

- **31 januari:** Raadsvoorstel principeverzoek met negatief advies van het College want strijdig met Bestuursakkoord (maar met erg veel 'kanttekeningen' die eigenlijk duidelijk vóór pleiten);
- **25 februari:** Raadsinformatieavond over Windpark Lage Rooijen (initiatief van D66);
- **28 februari:** Raadsinformatiebrieven van College over "Regionale EnergieStrategie Fruitdelta Rivierenland" met als boodschap 'er moeten windmolens komen!';
- Diverse persoonlijke gesprekken met raadsleden van diverse fracties naar aanleiding van het windpark-principeverzoek;
- **13 maart:** Inspreken tijdens vergadering Commissie Ruimte Maasdriel over het Bommelerwaard-windpark;
- **28 maart:** Gemeenteraad stemt unaniem in met motie om principeverzoek 'aan te houden' en uiterlijk 20 juni gewijzigd en met nieuw college-advies in stemming te brengen. Het Bestuursakkoord wordt opgebroken;

			
MOTIE			
Griffienummer	M2019-15	<i>Aangenomen 10 stemmen voor 40.</i>	
Raadsvergadering van:	28 maart 2019		
Behorende bij agendapunt:	9		
Onderwerp:	Principeverzoek Windmolens		
Draagt het college op:			
1. Het principeverzoek aan te houden en in gesprek te gaan met coöperatie Bommelerwaard om uiteindelijk in de raadsvergadering van 20 juni 2019 (of zoveel eerder als mogelijk) met een aangepast principeverzoek te komen, met daarin de volgende punten meegenomen.			
 A.G.G. de Leeuw Samen Sterk Maasdriel	 B.M.A. Laheij CDA	 J. van Engelen D66	 C. van Druenen PvdA/Groenlinks

- **16 april:** Notitie "Gebiedsuitgangspunten grote lokale duurzame energieprojecten" (niet op tafel gekomen van Gemeente Maasdriel; ging m.n. Green Trust iets te snel)
- **6 mei:** Indiening gewijzigd principeverzoek;
- **15 mei:** Raadsvoorstel principeverzoek met positief advies van het College;
- **30 mei:** Oplevering RVO-rapportage "ParticipatieProeftuinen Bommelerwaard: Bottom-up Energietransitie binnen de Omgevingswet";
- **3 juni:** RVO-AmuZe-lunchpresentatie over 'de making of' het succes van de windmolens in Maasdriel, in de context van de overgang van een oud naar een nieuw speelveld;

- **12 juni:** Behandeling raadsvoorstel in de Commissie Ruimte, waarbij Windpark Zaltbommel A2 inspeekt voor verlenging van hun eigen windpark, concurrerend met het Bommelerwaar-Windpark;
- **20 juni:** Gemeenteraad besluit met 10-9 vóór het GreenTrust/Bommelerwaar-principeverzoek voor windmolens in Maasdriel: het kan door! De coalitie verbreekt;
- **28 juni:** 3-jaarfeest op nabij-toekomstige zonnedak-locatie in Hedel.

Zoals aan het begin van deze bijlage is aangegeven: dit overzicht zou geen recht doen aan alle ‘details’. Zo is onvermeld gebleven de **talrijke acties** in relatie tot bijvoorbeeld de realisatie van het eerste Bommelerwaar-Zonnedak, de vergaderingen en interacties met diverse interne commissies (Commissie Integriteit, (ex) Commissie Financiën, Commissie Marketing, Commissie Zonprojecten, Commissie Wind, Kascontrolecommissie), ledenbijeenkomsten en formele ledenvergaderingen, de oplevering van allerlei documentatie die daarbij hoort (jaarplannen, begrotingen, reglementen enz.), nieuwsbrieven, media-interviews, ‘kraampjes op de braderie’ en allerlei vervolgbesprekingen in de externe overleg-gremia waar de Coöperatie in de loop van de tijd bij aanhaakten. Ter indicatie: zo werden alleen op de interne bestuurlijke WhatsApp-Groep(en) in drie jaar tijd meer dan 5.000 berichten uitgewisseld.

Vragen

B2.1 In bovenstaande lijst: wat zijn activiteiten die je **opvallen**? Waarom?.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

B2.2 Wat zijn activiteiten waarvan je meent dat ze **missen**/ te weinig aandacht hebben gekregen? Waarom?...

.....

.....

.....

.....

B2.3 Als je, mede geïnspireerd door deze lijst en je antwoorden hierboven, een **jaarplan/ meerjarenplan** opstelt voor (de kwartiermakersperiode van) je eigen gebiedsgerichte initiatief: wat zijn dan (jullie) prioriteiten? .....

- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....

Bijlage 3: Reflectiegroep

Ter bespreking en verrijking van een eerder concept voor deze rapportage en als onderdeel van de RVO-opdracht vond op 11 oktober 2019 in het RVO-gebouw in Utrecht een bespreking plaats met een 'reflectiegroep'. Daarbij stonden de volgende vragen centraal:

1. Wat zijn de dingen die je écht vindt **opvallen aan Bommelerwaard** ten aanzien van de 'Rijnlandse Gebiedscoöperatie' als 'prototype' (overdraagbaar concept/product)?
2. Met wat je zo ziet in de **toepassing van het Rijnlands-coöperatieve denken** in de Bommelerwaard: hoe kijk je naar de bruikbaarheid van dat model 'Nederland-breed' (vooral t.a.v. de participatieve transitie-opgaven)?
3. Wat zijn je ideeën om het **rendement uit de leerervaring** van Bommelerwaard, middels verbetering van de conceptrapportage maar ook breder dan dat, te maximaliseren?

Aanwezig waren op 11/10 (alfabetisch):

- Irene Boersema (Groeiwerkplaats)
- Peter Bootsma (NoordenDuurzaam)
- Hans Daudeij (Coöperatie Lingewaar, Gebiedscoöperatie Rivierenland, De Coöperatieve Samenleving)
- Jurgen van der Heijden (AT Osborne)
- Mieke Oostra (Hogeschool Utrecht)
- Eduard Ravenhorst (De Coöperatieve Samenleving, TSG Netwerk)
- Nawid Reyhani (Rijkswaterstaat)
- Eef Spronck (De Coöperatieve Samenleving)
- Merel Toussaint (Coöperatie Bommelerwaard)
- Jan Voskamp (Coöperatie Bommelerwaard)
- Fransjan De Waard (Gebiedscoöperatie IJsseldal)

Mondeling/schriftelijke reacties werden voorts ontvangen van andere genodigden:

- Ingrid Bûvelot (BGO)
- Linda Carton (Radboud Universiteit)
- Friso Coumou (Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving)
- Michiel de Raaf (Gemeenteraad Maasdriel)
- Jos Verheul (Rijkswaterstaat)
- Cees Anton de Vries (Origame, vz. RVO Participatietafel Regionale Netwerken)

Onder verantwoordings van de auteur hebben diverse bijdragen van deze leden van de reflectiegroep (gedeeltelijke) weerslag gevonden in dit rapport en de opbouw ervan, het slothoofdstuk, het voorwoord en co-referaat. Dank aan allen voor hun betrokkenheid! En met dank aan RVO voor het faciliteren van de logistiek van de bijeenkomst.